

Валентин Лазуренко
Юрій Лазуренко

На перехресті епох

Богдан Хмельницький та його доба

*ВЕЛИЧ ПОСТАТІ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*

*ДИСКУСІЇ ЩОДО ЧАСУ
І МІСЦЯ НАРОДЖЕННЯ ГЕТЬМАНА*

*ЧИГИРИН – СТОЛИЦЯ
КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ*

*ЦЕРЕМОНІАЛ ПРИЙОМУ
ІНОЗЕМНИХ ГОСТЕЙ В ЧИГИРИНІ
ЗА ЧАСІВ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*

*СУБОТІВ – ЗАМІСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ
ГЕТЬМАНА БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*

Черкаси
“Ваш Дім”
2005

УДК 94 (477. 46)
ББК 63.3 (4УКР).4
Л 17

Рекомендовано до друку рішенням кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету (протокол № 7 від 23 грудня 2004 р.)

Рецензенти:

*Бушин М.І. – доктор історичних наук, професор;
Морозов А.Г. – доктор історичних наук, професор;
Крамар М.Ф. – голова Черкаської обласної організації Національної спілки журналістів України, заслужений журналіст України.*

Л17 © **Лазуренко В.М., Лазуренко Ю.М.**

На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба. – Черкаси: “Ваш Дім”, видавець ПП Дикий О.О., 2005. - 86 с.

ISBN 966-8751-02-7

Автори розповідають про Чигирин як столицю Козацької України. Досліджується церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Богдана Хмельницького. Розповідається про заміську резиденцію гетьмана Богдана Хмельницького – Суботів. Подається матеріал з приводу наукових дискусій щодо часу і місця народження видатного державотворця.

Книжка буде корисною для всіх, хто цікавиться минулим свого народу.

Серія “Джерела Вічності” започаткована черкаським істориком Валентином Лазуренком.

Розповсюдження, тиражування, публікація тексту без письмового офіційного дозволу авторів та видавництва – забороняється.

© В.М. Лазуренко, Ю.М. Лазуренко, 2005
© "Ваш Дім", 2005

ISBN 966-8751-02-7

*Ні перед ким не станеш спину гнути,
Не віддасися ворогу в ясу,
Якщо ти зміг, товаришу, збагнути
Свого народу велич і красу.*

Василь Симоненко.

"Богдан Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII-XX ст. політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства, пом'якшити гостроту соціальних суперечностей, запобігти їх переростанню в громадянську війну. Цим були створені сприятливі умови для завершення в основних рисах процесу формування Української держави. Важко переоцінити роль гетьмана у становленні державного апарату та налагодженні його функціонування. Незважаючи на своє шляхетське походження, Богдан Хмельницький, дбаючи про інтереси козацтва, пішов шляхом розвитку тих зародків національної державності, які почали формуватися на Запорозжжі та півдні Київського воеводства з другої половини XVI ст. Так на політичній карті Європи з'явилася Українська козацька держава з демократичними рисами політичного устрою та соціально-економічних відносин".

(В.А. Смолій., В.С. Степанков. Богдан Хмельницький
(Соціально-економічний портрет). - К., 1995. - С. 597)

**Світлій пам'яті нашого рідного діда –
Афанасія Яковича Коцуренка
присвячуємо.**

Віс авторів

Особливе місце в історії України займає Чигиринщина – історичне осердя нашої держави. Волею долі цьому придніпровському краю судилося стати колицкою українського козацтва і національно-визвольної боротьби українського народу. Саме звідси продовж століть віяв животворний вітер вольності і незгасаючого прагнення до незалежності.

На жаль, протягом дуже тривалого часу особлива роль Чигиринщини в історії Української держави штучно замовчувалась, а якщо і висвітлювалась, то вибірково, упереджено. Та на початку останнього десятиріччя ХХ ст. ситуація докорінно змінилась – Україна стала самостійною суверенною державою. З цього періоду починається відлік цілісного висвітлення з уваженої державницької позиції історії України в цілому і, зокрема, Чигиринщини, краю, де за часів Богдана Хмельницького було закладено міцні підмурки української державності.

Розлогі простори Чигиринщини стали свідками багатьох незабутніх подій історії нашого народу: саме тут, в місті Чигирині, постала перша столиця незалежної Козацької Держави.

Починаючи з Богданових часів, Чигирин, Чигиринщина стали справжніми символами національно-патріотичної боротьби, духовного відродження України. Це наша слава, наша гордість, наша історія.

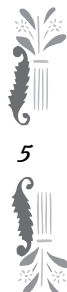
Особливе місце в житті Богдана Хмельницького

відводилось Чигиринщині. Адже це його рідна земля. Тут у 1595 р. народився майбутній гетьман, тут провів свої дитячі і юнацькі роки, тут, у родовому Суботові, проживала його сім'я, тут до 1648 р. відбував службу в Чигиринському полку. І не випадково саме звідси повіяв той животворний вітер свободи і незалежності, який розпалив полум'я Національної революції середини XVII ст.

***Подорожній знак "Чигиринщина" на трасі
Черкаси-Чигирин при в'їзді
в Чигиринський район
(скульптор В. Головка). 1995 р.***

Животворний вітер державності

У сузір'ї найвизначніших осередків людського духу, які залишили доленосні сліди в українській історії, без перебільшення, зіркою першої величини сяє древній і гордий Чигирин. Вся довкružня територія, включаючи Суботів, Медведівку, Мельники, волею долі стала ареною непростих суспільних процесів, географічною координатою вікопомних подій, які охоплюють кілька вікових перегинів.

Неподалік хутора Буда у відрозі Холодного Яру височить дуб-велетень, що своїм корінням і кроною пов'язує три тисячоліття – від часів Київської Русі до наших днів. Якби цей патріарх заговорив, то повідав би немало цікавого. І найяскравішою була б розповідь про батька Хмеля, славного сина і поводи-ря свого народу, на гетьманській булаві якого спалахнув промінь української державності, заснувши, однак, на довгі чотири століття.

Життя і діяльність Богдана Хмельницького, його радощі, болі і муки, переконання і сумніви, перемоги і втрати, події далекої давнини пристрасно, а водночас виважено і неупереджено досліджують відомий черкаський історик Валентин Лазуренко та його рідний брат Юрій – студент історико-філософсько-юридичного факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Ця книга покликана до життя читацьким інтересом, обов'язково мала з'явитись у світ. І не написати її Валентин і Юрій Лазуренки не мали права. Автори,

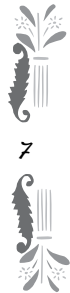
уродженці колишньої гетьманської резиденції – Суботова, увібрали у себе і минувшину рідного села, й історію батьківського краю, а заодно легенди і перекази багатьох поколінь своїх земляків.

Спираючись на конкретні факти і свідчення очевидців, дослідники у барвах змальовують багатогранний образ гетьмана Богдана Хмельницького, зображують його елітарною, високоосвіченою людиною свого часу, видатним полководцем і мудрим державним діячем, тонким і гнучким політиком. При цьому автори слушно зауважують: "Історія не може бути прислужницею політики, тому, пам'ятаючи про визначну роль гетьмана, ми повинні давати повну оцінку його діяльності, оскільки

це має виняткової ваги значення вже не стільки для минулого, а й для майбутнього. Але як би хто не ставився до його діянь, прикладаючи до них мірило сучасних поглядів та понять, не маємо права забувати: для сучасників він був "богом даний вождем".

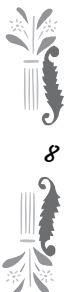
Пам'ятник видатному державотворцю України Богдану Хмельницькому в селі Суботіві

В історичних колах і понині не вщухають суперечки відносно місця народження Богдана Хмельницького, як і вічного спочинку його праху. Треба сказати, що Валентин і Юрій Лазуренки зуміли піднятися над містечковим патріотизмом, коли гору беруть власні симпатії та уявлення, і пристають до версій, які найбільше відповідають істині.

Безсумнівно, вдумливого читача найбільше зацікавлять сторінки, у яких відтворені картини чигиринського життя, коли місто з 50-тисячним населенням взяло на себе право, обов'язок і важку ношу гетьманської, загальнодержавної столиці, і, особливо, розповідь про прийоми в Чигирині іноземних гостей - з відповідним церемоніалом, традицією, учтом.

Історичне дослідження Валентина і Юрія Лазуренків зримо проектується на долю сучасної України, засвідчуючи, наскільки важливі громадянська злагода і єдність, мудрість і далекоглядність лідерів суспільства для нашої державної незалежності.

Микола Крамар,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки журналістів України,
заслужений журналіст України,
головний редактор газети "Земля Черкаська".

Велич постаті
Богдана Хмельницького

Богданъ Хмельницкій

Розділ I

Завжди і скрізь, в усі часи історію творять мільйони людей, однак лише одиниці стають пам'яттю, символами країни і її народу. Це ті, хто істотно вплинув на долю суспільства, визначив його організацію, забезпечив значний поступ держави. Чільне місце в на-

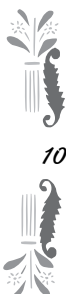
**Портрет Богдана
Хмельницького.
Невідомий художник.
XVIII ст.**

шій пам'яті, в нашому загальнонаціональному надбанні по праву належить Богдану Хмельницькому.

Богдан Хмельницький належав до найвизначніших історичних постатей, яких висунула на політичну арену перехідна епоха від середньовіччя до нового часу. Її скарб позначився на поглядах великого гетьмана, його поведінці і практичній діяльності. Очолив національно-визвольну боротьбу Богдан Хмельницький вже зрілою людиною. Позаду залишилося навчання у світських і ду-

ховних закладах України, глибоке засвоєння знань у різних галузях наук, сформовані світоглядні засади. Богдана Хмельницького не можна було назвати і початківцем у політиці. Він добре був обізнаний з громадсько-політичною ситуацією у Речі Посполитій, чудово розбирався у хитросплетінні міжнародних стосунків, а основне – знав потаємні думки і сподівання різних груп тогочасного суспільства.

Разом з тим, повстання козаків, яке трохи згодом пе-

перосло у національну революцію, висунуло на порядок денний цілий ряд проблем (соціальних, політичних, дипломатичних, військово-стратегічних), які до 1648 р. ще не розв'язував жодний політичний діяч України. В історичній ретроспективі не було аналогів ні в масштабах повстань, ні в складності соціально-політичних, дипломатичних і військових завдань, які вирішувалися у їх ході. Богдан Хмельницький міг лише вико-

**“Богдан Хмельницький
у Переяславі 1654 р.”
(фрагмент літографії).
Художник В. Сізов.
1880-ті рр.**

ристати практичний досвід своїх попередників, критично використати, але не взяти в цілому.

Проте найголовнішим було те, що в теорії й практиці політичного життя України втрачилися традиції державотворчих процесів. Найбільш економічно сильний та духовно розвинутий стан тогочасного суспільства – українські магнати і шляхта, на жаль, залишилися осторонь боротьби за створення власної держави. Масове покатоличення й спольщення, вірне служіння новій вітчизні – Речі Посполитій – стали чи не нормою поведінки багатьох і

багатьох представників цього стану. Не випадково у політичному житті українські магнати і шляхта у своїй більшості підтримували стратегічну лінію Варшавського двору щодо України. Вона не допускала найменшої можливості конституювання навіть автономного статусу козацьких областей у складі Польщі.

Тому величезна заслуга Богдана Хмельницького як політичного діяча полягала у тому, що він зумів вирватися з орбіти традиціоналізму української шляхти й пройшов у своїх пошуках від засад козацького автономізму до програми створення незалежної соборної Української держави як спадкоємниці і правонаступниці княжої Русі. Як відомо, у більш-менш оформленому вигляді вона вперше прозвучала з уст гетьмана у 1649 р. Час показував, що ця ідея була життєздатною. Вона з великими труднощами, але досить швидко матеріалізувалася у вигляді політичних інституцій молоді держави.

Людині властиво судити про минуле з точки зору часу, в якому вона живе. І сьогодні, повертаючись думками в добу Богдана Хмельницького, ми ще і ще раз переконаємось – він видатний будівничий української держави. Це він, спираючись на своїх попередників, на волю народу і разом з народом, відновив Українську незалежну державність, започатковану ще Київською Руссю. Це він створив суверенну демократичну козацьку республіку. Це він включив український народ у сім'ю незалежних цивілізованих держав, відкрив йому широку перспективу. Це він витворив нове українське військо. Це він багато зробив для розвитку української дипломатії, завдяки йому було укладено договори України зі Швецією, Туреччиною, Молдавією, Московським царством, встановлено дипломатичні стосунки з Англією, Францією, Австрією, Венецією та багатьма іншими державами того часу¹.

Глибокий державний розум, блискучий дипломатичний хист, організаторський талант і невіддільний патріотизм у поєднанні із залізною волею та самозреченням в ім'я Вітчизни – усе це зумовило високий злет престижу гетьмана і в народі, і в широкому колі європейських держав.

Богдан Хмельницький був одним з найосвіченіших людей свого часу: володів щонайменше п'ятьма іноземними мовами, відчув на собі життєдайний вплив ідей європейського відродження, а відтак щиро піклувався долею освіти і культури. Наслідками його діяльності став неабиякий розвиток архітектури, малярства, графіки і книгодрукування, літератури і театру, освітніх закладів. До подій сивої давнини навряд чи можна прямо застосувати поняття сучасності "громадянське суспільство", але ідея найширшої загальнонаціональної консолідації на основі захисту національних інтересів і будівництва незалежної держави, приклад реалізації якої подав великий гетьман, також повністю співзвучна нашим сьгоднішнім завданням.

У 2002 р. вийшов у світ культурологічний збірник "Черкаський край – земля Богдана і Тараса", на сторінках якого голова ради Фонду інтелектуальної співпраці "Україна – ХХІ століття" Богдан Губський у статті "Богдан Хмельницький: від державної ідеї до Української козацької держави" справедливо зазначив: "Минулого року ми відсвяткували вже десяту річницю незалежності. Але чим ми стаємо дорослішими, тим частіше звертаємось до невмирущого історичного досвіду великого гетьмана, досвіду, який належить остаточно підняти з глибин історії та озброїти ним нинішню політичну еліту України, її громадськість, перш за все, молодь.

Зокрема, мусимо довічно пам'ятати п'ять історичних уроків цієї великої особистості, які завжди мали,

**“Похід Богдана
Хмельницького з Тугай-
Бесем” (фрагмент гравюри).
Художник Ю. Коссак.
1885 р.**

Переборемо себе – бути Україні!

Урок другий. Великий гетьман завжди вважав, що сила незалежної держави насамперед в її економічній незалежності. Саме на це була спрямована вся його соціально-економічна політика, що дозволило навіть у тих скрутних умовах піднятися над становими прагненнями і діяти в загальнонаціональних інтересах. Зокрема, він пішов на визнання основних соціально-економічних завоювань селянства. Невипадково в історичній пам'яті наступних поколінь Хмельницький постає як визволи-

мають і матимуть неперехідне значення.

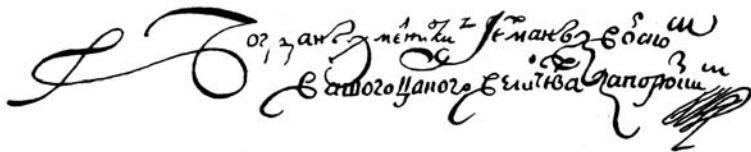
Урок перший. Богдан Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII-XX ст. політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої зовнішньої та внутрішньої політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства.

Ідея "державність через єдність" є чи не найголовнішою і сьогодні, коли навіть після десяти років незалежності нам заважають розбрат і непорозуміння, власні амбіції та прагнення влади.

тель не лише з "ляхської" неволі, а й кріпацтва і панщини, як утверджувач прав селянина на землю та волю.

На тлі тих процесів, що сьогодні відбуваються на селі, значення цих дій важко переоцінити.

Урок третій. Славетний син українського народу був полководцем європейського масштабу. Він створив одну з найбільших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії. Не програвши жодної битви, гетьман заслуговує на почесне місце в історії військового мистецтва.

Підпис Богдана Хмельницького з останніх років його гетьманування

Хіба може бути кращий приклад для наслідування для молодих Збройних Сил України.

Адже недарма прапори ряду частин української армії прикрашає орден Богдана Хмельницького.

Урок четвертий. Видатні дипломатичні здібності гетьмана можуть бути достойним прикладом для наших дипломатів і творців зовнішньої політики. Невеличкий Чигирин свого часу став визначним центром міжнародного життя середини XVII ст. У надзвичайно складних міжнародних умовах, маневруючи між різними інтересами супротивників, Хмельницький зумів зберегти основне – українську державу.

Урок п'ятий. Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибокі знання життя, культури і освіти рідного народу. Тому не випадково саме йому належить честь сформування основоположних принципів

української національної ідеї, яка утверджується в ментальності українців і стає гаслом їхніх визвольних змагань у другій половині XVII–XX ст.

**“Зіновій Богдан
Хмельницький”
(за гравюрою Гондіуса
1651 р.). Художник
С. Васильківський.
XIX ст.**

Водночас ми добре розуміємо, що Богдан Хмельницький – це історична особа, котра не піддається однозначній оцінці. Безперечно, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії. Разом з тим нині, з висоти третього тисячоліття, можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, часом, можливо, нелогічність його вчинків, відсутність окремих цілісних орієнтирів тощо.

Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки народжувалися суспільні форми майбутнього.

Та генеральної лінії свого життя, глибокий сенс

якої полягав у визволенні рідної землі від іноземного гноблення і створенні незалежної соборної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

Його історична спадщина воістину неоціненна. І ми маємо всіляко зберігати та примножувати її².

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович

Народився 27 грудня близько 1595 р. на хуторі Суботів (нині село Чигиринського району Черкаської області). Гетьман Війська Запорозького з 1648 р., державний діяч, полководець, засновник козацько-гетьманської держави.

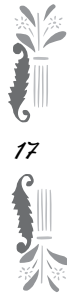
Походить з родини дрібного шляхтича. Освіту здобув в єзуїтській колегії у Львові. Вільно володів польською, турецькою і татарською мовами, був добре обізнаний із всесвітньою історією. Служив у війську реєстрових козаків, брав участь у походах проти турок. У 1637 р. був військовим писарем, а у 1638–1646 рр. — сотником.

Портрет Богдана Хмельницького 1651 р.

Гравірований Гондіусом в Гданську

За деякими даними, у 1645–1646 рр. — Хмельницький на чолі близько 2500 козаків виїхав до Франції, де вони відзначились у штурмі фортеці Дюнкерк. У кінці грудня 1647 р. Хмельницький, переслідуваний польським урядом, з невеликим загonom козаків втік на Запорозьку Січ, де був обраний гетьманом. Хмельницький почав підготовку до повстання проти польсько-шляхетського панування в Україні. Починаючи війну з Польщею, Хмельницький заручився союзом з Туреччиною і Кримом, які дали йому політичну і військову допомогу. Під керівництвом

Хмельницького було здобуто перемоги у Жовтоводській битві 1648 р., Корсунській битві 1648 р., Пилявецькій

битві 1648 р., Зборівській битві 1649 р., Батозькій битві 1652 р. Триумфальний в'їзд Хмельницького у Київ і зустріч його як "пресвітлого володаря й князя Русі" свідчили про початок нової козацько-гетьманської держави. Хмельницький створив 300-тисяч-

"Богданова церква в Суботіві". Малюнок Тараса Шевченка. 1845 р.

18

не українське військо, яке було першорядною збройною силою в тогочасній Європі й основою, на якій будувалася нова українська держава. Хмельницький був видатним дипломатом. Найбільше його досягнення – утворення і формування козацько-гетьманської держави – Війська Запорозького (1648–1782 рр.). Богдан Хмельницький створив державний апарат і цілу провідну верству козацько-гетьманської держави.

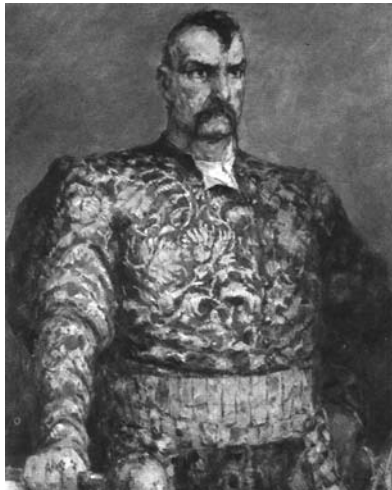
Помер 27 липня 1657 р. в Чигирині. Був похований 23 серпня 1657 р. в церкві Святого Пророка Іллі у Суботіві?

Історія не може бути прислужницею політики, тому, пам'ятаючи про визначну роль гетьмана Богдана Хмельницького, ми повинні давати повну оцінку його діяльності, оскільки це має виняткової ваги значення вже не стільки для минулого, а й для майбутнього. Але як би хто не ставився до його діянь, прикладаючи до них мірило сучасних поглядів та понять, не маємо права забувати: для сучасників він був "богом даний вождем".

*Де ж народився
національний лідер України
середини XVII століття
Богдан Хмельницький?*

**(ДИСКУСІЇ ЩОДО ЧАСУ І МІСЦЯ
НАРОДЖЕННЯ ГЕТЬМАНА)**

“Богдан Хмельницький”.
Художник М.Г. Дерєгус.
1945 р.

Розділ II

В історії нашої держави постать Богдана Хмельницького невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя, справедливості. Саме з Богданом Хмельницьким пов'язане становлення Української козацької держави у середині XVII ст.

Здавалось би, вітчизняна історична наука дослідила всі аспекти життя і діяльності великого державотворця. Проте, незважаючи на чималу кількість науково-історичної літератури про постать Богдана Хмельницького, у сучасних дослідників все ж залишається ряд питань, і особливо вони стосуються біографії гетьмана. Одне з них – де ж саме народився Богдан Хмельницький.

На сьогодні серед науковців не існує одноставної ствердної думки про місце появи на світ Богдана. Проте існує багато версій, гіпотез, припущень щодо цього.

Стосовно часу народження, то майже всі дослідники життєвого шляху Богдана Хмельницького одноставні в тому, що це найвірогідніше 1595 р. Чому саме цей рік? Тому, що як таких, писемних пам'яток цього часу, в яких би фіксувались місце і час народження гетьмана, не відомо. Відомий лише лист венеціанського посланника Сагредо від 1649 р., в якому зазначалось, що Хмельницький мав тоді близько 54 років. Тому і відштовхувались від цього джерела, встановлюючи дату народження гетьмана¹.

Не викликає сумнівів з'ясований відомим дослідником О. Максимовичем день народження гетьмана – 27 грудня (день Теодора Начертаного). Хлопці, народжені в цей день, одержували ім'я Богдана (народна форма церковного імені Теодор)².

Остаточного не визначене реальне місце народження

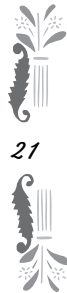
Богдана Хмельницького породило чималу кількість різних версій та гіпотез.

Не підлягає сумніву, що походив майбутній гетьман з шляхетської родини, бо користувався гербом "Абданк".

Батько майбутнього гетьмана, Михайло, на початку XVII століття служив у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського у Жовкві, потім (очевидно, з 1605 р.) у зятя С. Жолкевського Яна Даниловича на Львівщині і переїхав з ним, коли його призначили старостою Корсунським та Чигиринським. Михайло був осадчим Чигирина та Лисянки. Тому й існують версії, що гетьман народився в тій чи іншій місцевості³.

Версію про народження Богдана у місті Жовкві досить активно нині пропагують науковці Львівщини. Але і вона не має переконливості і є сумнівним припущенням. Історик з міста Жовкви С. Баронч свого часу висловив думку, що Михайло Хмельницький переїхав на службу до Даниловича 1605 р., коли той взяв за жінку дочку С. Жолкевського. З того, що Михайло Хмельницький жив у Жовкві до 1605 р., було зроблено висновок, що Богдан народився у Жовкві. Але свого часу В. Коховський, єдиний із старих істориків, який висвітлював жовківський період життя батька Богдана Хмельницького, зазначив, що майбутній гетьман переселився до Чигирина тоді, коли Ян Данилович став чигиринським старостою, тобто в 90-х рр. XVI ст., і що одружився там з козачкою. Отже, здогад про Жовкву як місце народження Богдана доводиться відкинути.

За однією з версій, рід Хмельницьких походив з Га-

личини, з Хмельника на Перемищині, бо в Галичині вже з XVI ст. зустрічаються Хмельницькі⁴.

Існують навіть припущення про те, що Богдан народився в Лисянці (нині смт. на Черкащині). Прихильники цієї версії відштовхуються від того, що з Лисянки родом батько Богдана Хмельницького Михайло. На цьому свого часу наголошували і історик Д. Бантиш-Каменський, поет Т.Г. Шевченко, канонік римо-католицького капітулу Ян Томаш Юзефович⁵.

Існує гіпотеза про те, що Богдан Хмельницький походить з Переяславщини. Можливо, не випадково один із сучасників Богдана князь Заславський називав його "переяславським козаком". Богдан дійсно мав зв'язки з Переяславом: мав там власний двір, був одружений з жителькою Переяслава Ганною Сомківною (до речі, брат якої згодом був полковником Переяславським); у Переяславі Богдан тримав до хрещення майбутнього гетьмана Павла Тетерю. З Переяславом пов'язані події Національної революції середини XVII ст.: 1649 р. – Богдан дає тут аудієнцію польським послам, а у 1654 р. там відбулась історично відома Переяславська рада. На наш погляд, все вище приведене вказує лише на близькі зв'язки Богдана Хмельницького з Переяславом, а не на те, що Переяслав був місцем його народження⁶.

Син антиохійського патріарха Макарія III Павло Алеппський, який у 1654 і 1656 рр. подорожував тогочасною Україною, проїжджаючи через Черкаси, відзначив у своєму щоденнику, що гетьман народився саме тут (у Черкасах) і що мати його була козачкою, і, отже, є підстави стверджувати, що народився Богдан саме на Наддніпрянщині. Проте на сьогодні нам не ві-

домо про існування жодних документальних даних про зв'язки Михайла Хмельницького з містом Черкаси. А тому ця версія сама собою відпадає⁷.

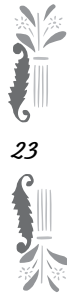
Але найбільш реалістичною і правдоподібною є та версія, що майбутній державотворець народився на Чигиринщині. За даними згаданого вже нами Коховського, Михайло Хмельницький переселився до Чигирина тоді, коли Даниловичу було надано Чигиринське староство (між 1592–1594 рр.). Якщо ж Богдан народився у 1595 р., то місцем його народження міг бути Чигирин.

Прибувши на Чигиринщину, Михайло Хмельницький служив підстаростою в Чигирині і водночас розгорнув активну господарську діяльність. Незабаром він заснував власний хутір (слободу) Суботів. Тут проживала і сім'я Михайла Хмельницького⁸.

Тому сьогодні провідні історики України В.А.Смолій та В.С. Степанков, проаналізувавши численні іс-

**Портрет Богдана
Хмельницького
віднайдений у
Медведівському
монастирі у XIX ст.**

торичні факти, називають найвірогіднішим місцем народження гетьмана Богдана Хмельницького хутір Суботів (нині село Чигиринського району)⁹.

Версія щодо народження Богдана в Суботові нині подається, як найбільш довершений факт у більшості підручників з історії України, енциклопедичних та довідкових виданнях.

*Богдан Хмельницький.
Італійська гравюра XVII ст.*

*Чигирин — столиця
Козацької України*

*Пам'ятник Богдану
Хмельницькому на Замковій
горі в Чигирині*

Розділ III

У 1648 р. епіцентр українського державотворення переходить до Середнього Подніпров'я і, зокрема, до Чигиринщини (до цього державотворчий центр концентрувався на Запорозжжі). Безумовно, тут значну роль відіграла постать Богдана Хмельницького. Ставши в епіцентрі подій Національної революції середини XVII ст., він обрав батьківський Чигирин, родовий Суботів столицею національно-визвольних змагань середини XVII ст.

ЧИГИРИН В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

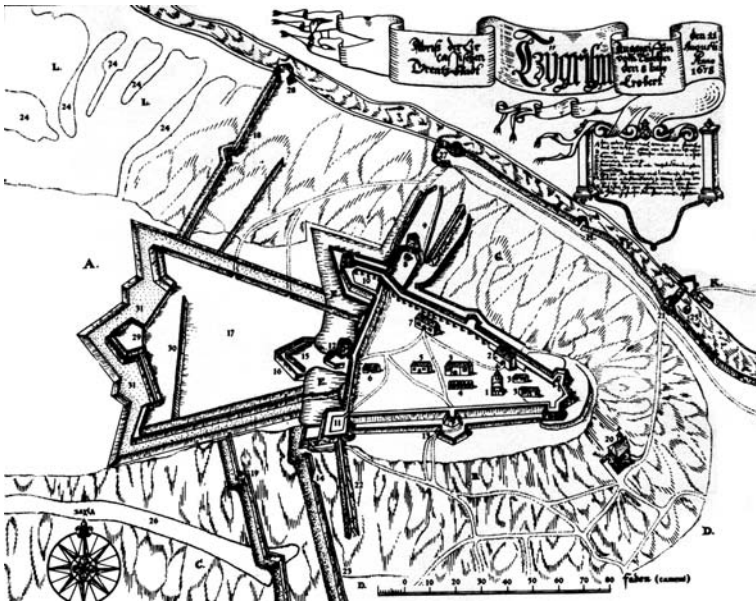
Закономірно, ставши лідером національно-визвольної боротьби середини XVII ст., Богдан Хмельницький звернув особливу увагу на місто Чигирин, надавши йому статус столиці України.

Однак, геополітичне значення Чигирини в цей час було значно ширшим. Чому саме Чигирин стає носієм державотворчих процесів аж до визнання його столицею Української козацької держави? На наш погляд, на цей вибір впливав цілий комплекс чинників. До найважливіших слід віднести оцінку ситуації, яка склалася в середині українського козацтва впродовж 20-50 рр. XVII ст. Саме в цей час окреслилася негативна тенденція загострення стосунків між низовим козацтвом і "волостю" за гегемонію у державному будівництві. Це протистояння полягало у загостренні взаємостосунків між "низовим" і реєстровим козацтвом, яке призводило до братовбивчих сутичок.

Відомо, що центрами реєстрового козацтва були Черкаси, Корсунь, Переяслав, Канів, Трахтемирів. Там склалося відповідне оточення міської верхівки, що підтримувало ідею виділення особливого козацько-

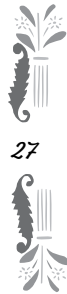

го стану. Значна частина козацької верхівки лояльно ставилася до польської адміністрації, маючи за це певні пільги. Українське панство, яке перебувало в стані виродження, складало тут значний прошарок. Богдан Хмельницький на початку Національної революції середини XVII ст. змушений був підлаштуватися під впливи цієї категорії верхівки. В Чигирині формувався інститут козацької верхівки, яка була повністю віддана гетьману.

"План черкаського прикордонного міста Чигирин, атакованого турками 8 липня та захопленого 11 серпня 1678 р.". Укладений полковником Патриком Гордоном

З іншого боку, вибір Чигирини столицею козацької держави, а не якогось із центрів Запорозжя, був викликаний тією обставиною, що запорозьке козацтво

**Чигирин у часи Богдана Хмельницького.
Реконструкція архітектора Г. Логвина**

продовжувало носити здобитницький характер і не відображало інтересів всього населення України. Чигирин виступав тут напрочуд вдалим центром, який поєднував інтереси "низового" і реєстрового козацтва, "добитників" Низу і осілого землеробського населення "волості", став містком, який поєднував український народ у жорстокий час випробувань. Таким залишався Чигирин впродовж значного часу¹.

Вибір Чигириня на цю роль не був випадковим. Місто знаходилося в добре укріпленому самою природою місці, у серці старовинних козацьких земель, неподалік від Дніпра – головної ріки України, якою було легко дістатися до Запорозької Січі. Чигирин стояв відносно близько до тодішніх кордонів Кримського ханства, котре у той час було союзником повстанців. Б. Хмельницький доклав чимало зусиль, щоб перетворити місто у неприступну фортецю². Він стягував сюди гармати з Кодака та інших фортець, укріплював форпост³.

Чигиринська фортеця розміщувалась на високій горі, названій в народі Богдановою (на цій горі нині ви-

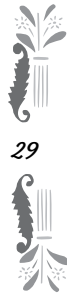
сочіє величний пам'ятник видатному гетьману Богдану Хмельницькому). Досить поширеними в народі є легенди, пов'язані з нею. Ось одна з них:

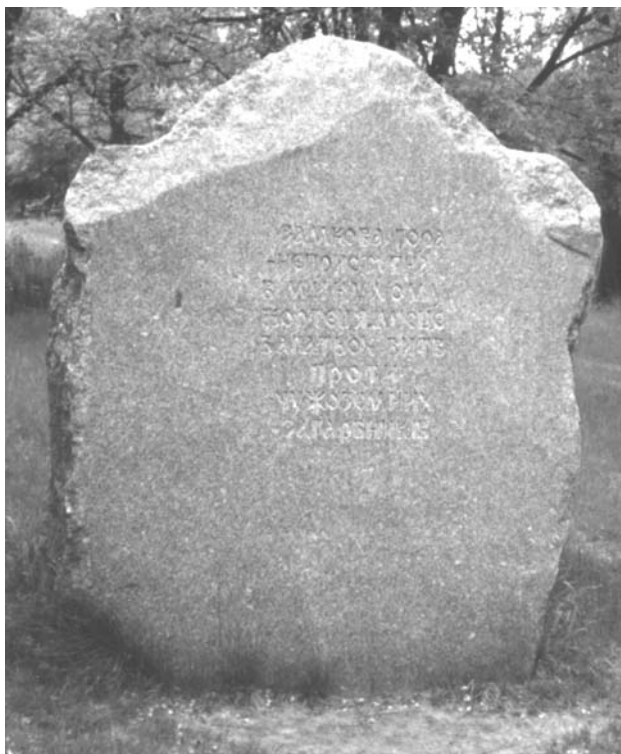
"Високу Чигиринську гору люди назвали Богдановою. Вона стоїть посередині Чигирина ніби насипаний курган.

Це чудодійне творіння природи виникло ніби за думом людини, на догоду оборонцям рідної землі. З цієї гори добре видно віддалені села, гори і низи Тясмина, далекі Придніпровські рівнини і ліси. В старовину на горі була неприступна фортеця. Багато непроханих чужоземців поламали свої списи і ребра об цю гору-фортецю. Тут була розгромлена Наливайком 100-тисячна турецько-татарська орда, тут Богдан Хмельницький розтроцив військо польського короля. Столітні діди і прадіди розповідали, що всім оборонцям Чигирина і землі рідної завжди допомагали громити ворогів не тільки козаки і селяни, а й сама природа.

Замкова гора. Ландшафт. Сучасне фото

Пам'ятний знак на Замковій горі в Чигирині

Одного разу Богдан Хмельницький був оточений сотисячним ворожим військом на Чигиринській горі. Козаки хоробро боронилися, але не стало води, життя людей було поставлене під загрозу.

Ворог вирішив узяти військо Хмельницького змором. На високій горі в козаків Богдана були великі запаси їжі, а води не було. Спершу почала гинути худоба, а потім і люди. І ось тут-то і прийшла на допомогу своїм синам рідна земля-матінка. Раптом на горі між кам'яними скелями забурлила свіжа джерельна вода нестримним потоком. Старі люди здога-

дувалися, що нібито вода пішла на гору з Тясмину тими підземними ходами, якими колись Хмельницький водив коні напувати до річки.

Це джерело врятувало козаків від смерті. Набрившись нових сил, Богдан Хмельницький розгромив вороже військо.

Козаки боронили свою землю, свій рідний дім, тому їм, як кажуть, і стіни допомагали. З того часу це джерело продовжує існувати і невпинно, зимою і влітку, тихо дзвенить непомітним срібним струмочок ⁴.

Після початку в 1648 р. Національної революції кількість населення міста почала збільшуватись. Стара Чигиринська фортеця вже не могла вмістити мешканців, і вони почали оселятися під горою. Так виникло передмістя, яке займало плато на північний схід від фортеці. Планування нижньої частини збереглося як підоснова на регулярному плані Чигирини, складеному в 1826 р. архітектором В. Гесте. На плані зображено дві невеликі площі, куди вливалися вулиці, що вели до брам у дерев'яних стінах передмістя. У забудові міста виділялися житла гетьмана і козацької старшини. Ціла посольська вулиця, будинок ратуші на головній площі, численні дерев'яні церкви. Загальний вигляд мальовничої забудови верхньої і нижньої частини міста багато в чому нагадував Київ із його Верхнім містом і торговельним Подолом.

У Чигирині за часів Богдана Хмельницького мешкало понад 50 тисяч міщан і козаків. Тут зосереджувалася державна та міська адміністрація. Чигирин був одним із найбільших міст тогочасної України⁵. За Богдана Хмельницького місто пережило період найвищого свого розвитку.

Єдиний вхід до Чигирини був лише з боку Суботова і проходив через цілу систему укріплень та підвіс-

“Чигирин з Суботівського шляху”.
Малюнок Тараса Шевченка. 1845 р.

ний тясминський міст. У великому місті було кілька торговельних майданів, а також майдани біля Спаської та Успенської церков, біля гетьманського палацу тощо. Вільна забудова створювала неповторне обличчя Чигирини XVII ст.

Тут проводились великі козацькі з'їзди, зібрання, ради. Так, наприкінці червня 1648 р. в Чигирині відбулася друга (перша в Білій Церкві) загальна рада за участю всього козацького війська⁶. 2 червня 1650 р. тут зібралася старшинська рада для обговорення пропозицій Венеції щодо участі у війні проти Порти⁷. Наприкінці лютого 1652 р. гетьман скликав в Чигирині раду, що висловлювалася за продовження терміну збору війська для походу проти Порти⁸. У квітні цього ж року Хмельницький видає наказ козацьким полковникам прибути на раду до Чигирини, на якій буде вирішено розірвати мир з Польщею⁹. В другій половині грудня 1652 р. Богдан Хмельницький провів у Чи-

гирині раду старшин з питань майбутніх переговорів з польською комісією. 6 січня наступного року гетьман скликав у своїй столиці старшинську раду, що висловилась проти замирення з Польщею та за проведення мобілізації козацьких полків¹⁰.

У 1654 р. в Чигирині відбулася рада, на якій вище духовенство устами Черкаського протопопа Федора Гурського виступило проти союзу з Москвою¹¹. У липні 1656 р. Богдан Хмельницький у Чигирині скликав старшинську раду для обговорення питання про укладення договору з Трансільванією¹². У вересні цього ж таки року у гетьманській столиці відбувся "сейм" Богдана Хмельницького з полковниками і всією старшиною¹³.

Як видно з вищеназваних фактів, Чигиринські ради розглядали головним чином питання війни і миру, укладення міждержавних договорів і, меншою мірою, інші питання. Вирішення загальнодержавних політичних питань саме в Чигирині вказує на важливу роль даного міста в політичному житті тогочасної України.

У гетьманській столиці знаходилася військова канцелярія та архів Козацької держави. Архів формувався протягом 1648–1676 рр. з документів дипломатичного характеру, їхніх копій, листів, універсалів (після капітуляції гетьмана Петра Дорошенка значна частина документів з архіву була перевезена до Батурина, а в листопаді 1708 р. під час здобуття міста російськими військами згоріла). Тут же зберігалась українська державна скарбниця. Джерелами її формування були, поперше, податки (за різними оцінками, річна сума податкових зборів коливалась від 550 тисяч до 5 млн. польських злотих), а, по-друге, – військові трофеї (тільки після Пилявецької битви 1648 р.) козакам дісталися скарби загальною вартістю до 10 млн. червін-

ців). Державним скарбом розпоряджався "гетьманський підскарбій" Іван Ковалевський¹⁴.

Десять шляхів з'єднували гетьманську столицю з такими містами, як Умань, Біла Церква, Мліїв, Київ; вели за кордон – у Москву, Путивль, Варшаву, Люблін. Біля Чигирина проходив і Чорний шлях, який з'єднував місто зі Стамбулом¹⁵.

У Чигирині розроблялися і впроваджувалися в життя універсали, пов'язані зі становленням української державності, організацією управління тощо. "Даний з міста столичного Чигирина" – такий підпис можна було побачити на численних гетьманських листах та універсалах, що розходилися по всій Україні. Підтвердженням цього є лист до Донського війська від червня 1650 р., який підписаний: "Дан з города столечного Чигирина"¹⁶. Відомо близько 300 написаних тут універсалів державного значення¹⁷.

У Чигирині, як і в Суботові, Богдан Хмельницький мав свою садибу. Садиба у Чигирині нічим не відрізнялася від житла заможних козаків¹⁸. Двір захищала огорожа з в'їзною брамою. Будинок був з ганком. "На домі сиділи голуби, яких гетьман держав безліч". З ганку входили до сіней, а з них до кімнат. З сіней був вхід до світлиці, в якій гетьман давав аудієнцію послам. Венеціанський дипломат Віміна, який побував в Чигирині в 1650 р., описує обстановку ще докладніше: "У цій кімнаті немає ніякої розкоші – стіни позбавлені всяких прикрас¹⁹. Тут стояли "грубі дерев'яні лавки, вкриті шкіряними подушками". Не відзначалися пишністю і організовані ним банкети. Очевидно, Богдан кохався в голубах, яких, як згадувалось вище, було тут безліч, любив смакувати каву, у вільний час інколи грав на цитрі чи курич турецьку люльку. Далі, згадує посол Віміна, перед невеликим ліжком гетьмана

простягся даманський килим, "в головах його висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить". За описом німецького священика Конрада Якоба Гільдебрандта, який брав участь у складі шведського посольства Веллінга 1657 р., біля ліжка знаходився також гетьманський бунчук. Поряд із світлицею згадується "комора" до якої гетьман запрошував послів на особливо таємні переговори.

Чужоземці дивувалися, що гетьман живе "так просто і скромно". І навіть жінка зв'ягельського сотника дорікала Богдану, що не так пишно живе, коли Бог дав всього багато²⁰.

Національна революція середини XVII ст. дала великий поштовх для розвитку різних промислів і торгівлі. Чигирин став одним з найбільших ремісничих центрів України. Тут кувалися мечі, шаблі, списи, виготовлялися рушниці, порох та інше військове спорядження.

У ті роки в козацькій столиці при місцевих церквах і монастирі створювалися початкові школи, а в будинках козацької старшини та заможного міщанства практикувалося навчання вдома. Сам Богдан Хмельницький тримав учителя латині, мав хірурга, лікаря. Недарма арабський мандрівник Павло Алеппський, який відвідав Чигирин в 50-х рр. XVII ст., писав, що "люди тут вчені, кохаються у науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії..."²¹.

На початковому етапі Національної революції середини XVII ст., а саме в 1648 р., в Чигирині був створений Чигиринський полк як адміністративно-територіальна і військова одиниця України. В його склад входили сотенні містечка – Суботів, Медведівка, Боровиця, Жаботин, Сміла, Кременчук та інші. Полк був найбільшою надійною опорою Богдана Хмельницького²².

Існує версія, що саме в своєму "стольному городі" Богдан Хмельницький карбував власну монету. До наших днів дійшли три документальних свідчення відносно цього. Перше – це записка дипломатичного агента московського царя дяка Григорія Кунакова, в якій є такі рядки: "А у Чигирині, де учинив Богдан Хмельницький минзу (тобто монетний двір) і гроші роблять: а на тих нових грошах на одній стороні меч, а на другій його Богданове ім'я...". Друге свідчення – це лист подільського воєводи графа Станіслава Потоцького до короля Речі Посполитої Яна Казимира, датований 29 жовтня 1652 р. Потоцький у ньому жаліється на те, що Хмельницький у своєму свавіллі зазіхнув на суверенні права короля і карбує власні гроші. А третє свідчення – це замітка від 21 грудня 1652 р. в паризькій газеті про те, що козацький гетьман почав випуск власної монети, чим викликав гнів короля. Ці

Чигиринський полк (за І. Крип'якевичем)

(Схему взято з книги: Українське козацтво.
Мала енциклопедія. – К., Запоріжжя, 2002. – С. 538)

дані з незалежних джерел вказують, що Хмельницький, очевидно, вжив заходів до того, щоб карбувати українську монету²³.

З цього приводу постає дискусійно-проблемне питання. Чому не відомо жодного її (тобто монети) екземпляра? Це можна пояснити, на нашу думку, лише тим, що Богдан, готуючись до масового випуску в обіг власної монети, на підготовчому етапі був змушений тримати в таємниці свій задум. Адже введення в обіг власної монети було б актом надзвичайної політичної ваги. Це б означало проголошення повної незалежності України²⁴.

Можливо й досі у землі, десь під Чигирином чекають своєї години повні бочки срібних монет, на яких на одній стороні меч, а на іншій – Богданове ім'я.

Після тривалої і тяжкої хвороби о 5-й ранку 27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер у Чигирині – столиці тогочасної України²⁵.

Смерть Богдана Хмельницького стала початком занепаду міста Чигирин. Особливо великої шкоди місту завдали гетьмани – Юрій Хмельницький і Петро Дорошенко. Прагнучи підкорити Україну, султанська Туреччина вирішила використати популярне в народі прізвище Хмельницького. Вона проголосила сина Богдана Хмельницького Юрія – гетьманом Правобережної України, присвоївши йому титул "князя Малоросійської України"²⁶.

Хмельницький Юрій Богданович

Молодший син Богдана Хмельницького. Народився близько 1641 р. в родовому хуторі Суботові (нині село Чигиринського району Черкаської області). По смерті батька у 1657 р. проголошений на козацькій

раді його наступником, але через деякий час булаву було віддано генеральному писарю І. Виговському, а 16-річний Юрась продовжив навчання у Київському колегіумі. У 1659 р. після угоди гетьмана Виговського з Польщею, коли посилилась неприхильність населення до нього, козаки знову віддають булаву Ю. Хмельницькому. Хворобливий і

нерішучий, він не мав таланту керівника у складних для тогочасної України умовах. Потрапляючи у залежність то до російського уряду, то до поляків, татар і турків, молодий гетьман своєю непевністю викликав невдоволення частини козаків та старшини. У 1660 р. Ю. Хмельницький уклав з Польщею Слободищенський трактат, за яким Україна розривала угоду з Росією. Правобережжя за цим трактатом відійшло до Польщі (за винятком Києва). Проти Ю. Хмельницького виступили лівобережні Ніжинський, Чернігівський та Переяславський полки. У Переяславі наказним гетьманом обрано Я. Сомка. Почалися міжусобиці серед прибічників двох гетьманів. Тим часом татари, союзники Ю. Хмельницького, грабували міста і села. У 1662 р. військо Ю. Хмельницького зазнало поразки від Сомка та царського воєводи Ромодановського, після чого гетьман зрікся булави і постригся у ченці під іменем Гедеона. Пізніше, після обвинувачення його у зраді П. Тетерею, польський уряд заарештував і ув'язнив Юрася. Після звільнення 1673 р. він пот-

рапляє у полон до татар, які відправляють його до Царгорода. Відомо, що там він був архімандритом у монастирі. У 1677 і 1678 рр. султан, який знову вирішив завоювати Україну, надумав використати для цього Ю. Хмельницького і проголосив його гетьманом та Сарматським князем. Разом з турками військо Ю. Хмельницького билось з прибічниками Москви, водночас завдаючи руйнувань Україні – було спустошено Канів, Черкаси, Корсунь, Стеблів. Пізніше турки позбавляють Юрія звання гетьмана, затим знову (1685 р.) повертають йому булаву. Того ж року нещасливий гетьман перевищив свої повноваження, внаслідок чого було закатовано за несплату податку дружину багатого купця. За це турецький уряд стратив Ю. Хмельницького у Кам'яни²⁷⁻²⁸.

ЧИГИРИН В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

У серпні 1665 р. козацька рада в Чигирині віддала гетьманську булаву Петру Дорошенку. Діяльність нового гетьмана розпочиналася у дуже складній внутрішній і геополітичній обстановці. Склалася вкрай сприятлива ситуація для поділу Української держави між Росією і Річчю Посполитою²⁹.

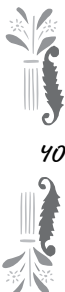
Оцінюючи ситуацію, яка складалась на той час, Петро Дорошенко вважав за першочергове завдання домогтися зміцнення влади у Правобережжі, щоб згодом приступити до возз'єднання козацької України (при цьому сподівався отримати допомогу від польського уряду). Скликана на початку березня 1666 р. розширена старшинська рада направила посольство до польського короля, аби домагатися замирення з Лівобережною Україною, ліквідації унії, відкриття українських шкіл і семінарій, виведення польських залог з

міст Правобережжя. Однак, як і слід було очікувати, найважливіші з цих вимог Ян Казимир відхилив.

Восени 1666 р. Петро Дорошенко прийшов до висновку, що Річ Посполита не надасть дієвої допомоги у реалізації плану возз'єднання Української держави. Виходячи з цього, гетьман вирішив не допустити розташування на Брацлавщині 6-тисячного польського війська С. Маховського і 19 грудня в бою під Браїловим розгромив його. Повернувшись до Чигирина, він розпочав облогу фортеці. Ці кроки засвідчили про розрив Петра Дорошенка з Польщею, що остаточно підтвердилося після підписання Андрусівського договору у січні 1667 р. між Росією і Річчю Посполитою. Четверта стаття цього договору проголошувала про поділ України між цими двома державами³⁰.

Враховуючи складні обставини того часу, гетьман розпочав роботи по зміцненню Чигирина. Зокрема, на горі було сплановано й укріплено повздожні тераси,

***Рештки Чигиринської фортеці XVII ст.
Замкова гора. м. Чигирин***

**“Гетьман Петро Дорошенко
веде своє військо –
Військо Запорозьке”.**
Художник Л. Денисенко

міщення, перекрите склепінням, де зберігалися порох та інші припаси. На другому, що знаходився на рівні фортечного двору, мабуть, було не менш як три таких самих склепінчастих приміщень для розташування стрільців і гармат. Третій ярус був відкритим майданчиком, захищеним бруствером, в якому були влаштовані мушкетні бійниці та гарматні амбразури. Каземати бастиону використовувались не лише для оборони фортеці, при потребі вони правили і за в'язницю (звідси й назва в тогочасних документах – "бастион" чи "тюрма Дорошенка")³².

Наприкінці 60-х рр. XVII ст. становище гетьмана Дорошенка ускладнилося. В умовах загострення політичної боротьби він направив посольство до Стамбула. В результаті між султаном і Дорошенком в 1669 р. було підписано угоду про перехід Правобережжя під протекторат Туреччини з метою "збережен-

які існують і дотепер. Верхній замок вирішили відділити від материка широким, до 17 сажнів (близько 36 м), ровом, частково вибраним у скельному ґрунті³¹.

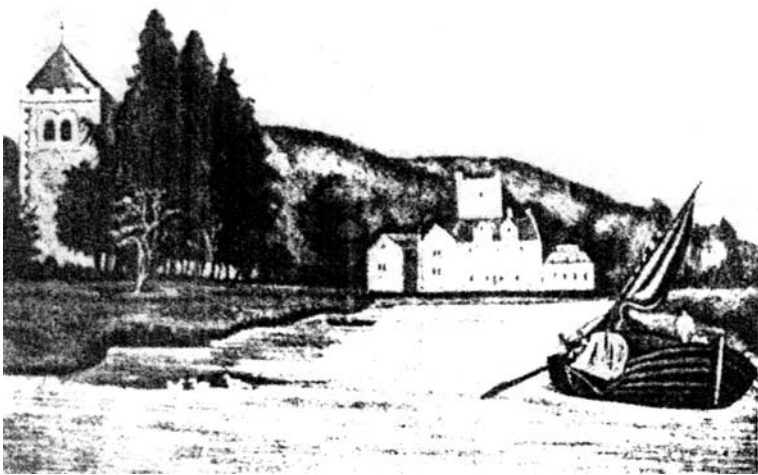
Каміння з рову пішло на будівництво мурованого бастиону. Дорошенкова вежа складалася з трьох ярусів. На першому з них розташовувалося при-

ня цілісності занепадаючої України". Ще до підписання угоди турецький уряд прагнув розмістити залогу з 1000 яничар у Чигиринському замку. І в серпні-вересні 1668 р. з цією метою двічі відсилав своїх чаушів до гетьмана. Але від самого початку Дорошенко на це не погодився.

Чутка ж про султанську протекцію, прокотившись по Україні, різко вдарила по популярності гетьмана. На цій хвилі виринули два претенденти на булаву – Петро Суховій, якого підтримував Крим, та Михайло Ханенко, людина пропольської орієнтації. Вони повели проти Дорошенка жорстоку боротьбу.

У 1669 р. Петро Суховій неодноразово підходив з татарами під Чигирин і брав місто в облогу³³. Кінець

Будинок Петра Дорошенка

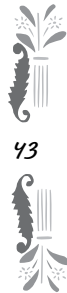
1669 р. став для Дорошенка добою тяжкої духовної кризи. Розчарувавшись в українській політиці турецької Порти, гетьман у 1673 р. намагався віднови-

ти відносини з Росією за умови об'єднання козацької держави. Але його спроби так і залишились нереалізованими, оскільки Москва відхилила всі його пропозиції і на початку 1674 р. розпочала військові дії. Об'єднане російсько-козацьке військо під командуванням Івана Самойловича та Григорія Ромодановського оточило Дорошенка в Чигирині і два тижні бомбардувало місто. Але дізнавшись, що на допомогу гетьману іде турецько-татарська армія, відступило за Дніпро³⁴.

Турецькі війська, які прийшли на Україну, спричинили погіршення становища гетьмана. Воно стало критичним. Розлючені опором населення і значними втратами, турки знищували все на своєму шляху. Петро Дорошенко виявився неспроможним запобігти страшній катастрофі Правобережжя. Лише в середині вересня ворог розпочав відхід. Вцілілі мешканці краю, проклинаючи гетьмана, вдалися до масового переселення на лівий берег Дніпра.

Скориставшись цим, новообраний польський король Я. Собеський в жовтні 1674 р. перейшов у наступ на Брацлавщину, робив спроби організувати марш на Чигирин на січень-лютий 1675 р.³⁵.

Влада Дорошенка обмежувалася Чигирином, його почали залишати раніше вірні йому підрозділи, соратники, родичі. Важкою втратою стала смерть близького друга й порадника Й. Тукальського. Восени 1675 р. в політиці гетьмана відбувся останній перелом. Всіма покинутий, розчарований і зневірений у турецькій політиці, він вирішив зректися гетьманської булави. 22 жовтня 1675 р. Петро Дорошенко в Чигирині в присутності Івана Сірка як представника Запорозжя присягнув на вірність цареві. Але московський уряд відмовився визнати законність цього акту. Натомість у

березні 1676 р. 20-тисячне російсько-козацьке військо підступило під Чигирин і взяло місто в облогу. Врешті-решт гетьман змушений був капітулювати³⁶. Ця подія стала останнім політичним актом Національної революції 1648–1676 рр., яка завершилася поразкою.

Петро Дорошенко.
Копія XIX ст. з пор-
трета невідомого
художника з Волоко-
ламського монасти-
ря, де поховано
гетьмана

(З книги М. Аркаса "Історія України-Русі". – СПб, 1908)

Дорошенко

Петро Дорофійович

Гетьман Правобережної України (1665–1676 рр.). Родом з козаків Чигиринської сотні. Онук гетьмана Михайла Дорошенка. Сам П. Дорошенко замолоду брав участь у перших етапах Національної революції середини XVII ст. як козак та писар. Виконував важливі доручення Б. Хмельницького, вів переговори з польським сеймом та шведським урядом. Ставши прилуцьким полковником у 26 років, П. Дорошенко підтримував гетьмана І. Виговського, що був противником угоди з Росією. По

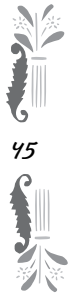
смерті Б. Хмельницького російська держава, що мала більший економічний та військовий потенціал, почала вважати себе господарем на Україні, обмежувати її автономію. У 1660 р., ставши Чигиринським полковником, Дорошенко разом з іншими козаками домагається у Москві відміни деяких статей Переяславської угоди 1654 р. Того ж року він був серед тих,

хто підписав Слободищенський трактат про вихід України із складу Росії та приєднання її до Польщі. У 1663 р., за гетьмана П. Тетері, він став генеральним осавулом, а у 1665 р. – полковником Черкаського полку. Пізніше, коли П. Тетеря зрікся булави, Дорошенко при сприянні татар став наказним гетьманом. На початку 1666 р. йому вручили булаву на козацькій раді в Чигирині. Ставши гетьманом, Дорошенко веде вперту боротьбу за возз'єднання Лівобе-

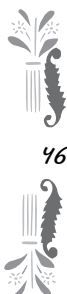
**Облога турками міста Чигирин 1677 р.
(малюнок з літопису С. Величка)**

режної та Правобережної України. Остаточно зневірившись у шляхетності намірів щодо України північних та західних сусідів – Польщі та Росії, Дорошенко вирішив шукати допомоги у турецького султана й підписав з ним в 1669 р. угоду, за якою Порта брала козаків під свій захист. У боротьбі проти суперників, прибічників Польщі та Росії, Дорошенко

врешті став єдиним гетьманом Правобережної України під заступництвом Туреччини. Подальші його плани об'єднати обидві частини України під одним гетьманом зустріли перешкоди з боку І. Самойловича. Правобережна Україна тоді стала ареною кількарічної війни Польщі з султаном, яка перетворила багато міст і сіл на пустку. Тривала боротьба, безнадія і безвихідь змусили Дорошенка зректися булави і здатися Самойловичу. Решту років він провів у "почесному засланні" у селі Ярополчому поблизу Москви, де його й поховано. Цікава подробиця:

від другого шлюбу Дорошенка в Ярополчому походила дружина відомого російського письменника Олександра Пушкіна, правнучка гетьмана Наталія Гончарова³⁷.

46

- Табір українських та російських військ
- Рух українських та російських військ
- Підхід загону калмиків
- Розгортання українських та російських військ
- Облога Чигирина турецько-татарськими військами
- Відхід турецько-татарського війська
- Переправи

Чигиринський похід 1678 р. (за В.М. Зарубою)

(Схему взято з книги: *Українське козацтво. Мала енциклопедія*. – К., Запоріжжя, 2002. – С. 538)

Під час російсько-турецької війни 1677–1681 рр. турецько-татарські війська вдерлися на Україну. Метою Туреччини було захопити місто Чигирин і, посадивши в ньому геть-

маном свого ставленика Юрія Хмельницького (молодшого сина легендарного гетьмана Богдана Хмельницького), загарбати Лівобережну Україну.

Під час першого походу (1677 р.) турецько-татарське військо зазнало поразки, втративши на полі бою 10 тисяч чоловік, в тому числі ханського сина і 8 мурз.

В червні 1678 р. двохсоттисячна турецька армія вдруге підійшла до Чигирина. Жорстока битва продовжувалась багато днів. Під час одного з штурмів міста загинув комендант Чигирина І.І. Ржевський. Гарнізон вирішив залишити місто. Перед цим були зруйновані вибухами дерев'яні укріплення, приміщення, склади зброї тощо.

Битва продовжувалася поблизу Чигирина. Козацькі і російські війська укріпили новий табір, поповнивши свої військові і продовольчі припаси. В результаті семиденних боїв турецько-татарське військо втратило третину своїх сил і почало спішно відступати³⁸.

В історії України за обома цими походами турків закріпилася назва *Чигиринських*.

Відтоді гетьманська резиденція була переведена на лівий берег Дніпра, і Чигирин втратив своє попереднє значення військового та політичного центру.

Нині історичне значення Чигирина важко переоцінити. Це мальовниче місце завжди символізувало державність України, її нескореність, славу минувшину.

*Церемонія прийому
іноземних гостей в Чигрині
за часів Богдана
Хмельницького*

*“Дари в Чигрині 1649 року”.
Тарас Шевченко. 1844 р.*

У ході Національної революції середини XVII ст. місто Чигирин з невеликого козацького міста перетворилося у один з найважливіших центрів політичного життя Східної Європи, де зустрічалися дипломати Польщі, Молдавії, Росії, Швеції, Венеції, Туреччини, Криму, Валахії. Тут визначалися шляхи вирішення військово-політичних проблем, важливих для долі всієї Європи. Посли могутніх держав добре знали шлях до Чигирина – столиці козацької держави Богдана Хмельницького. Вже в квітні 1649 р. до Чигирина приїздить російський посол Григорій Унковський з посланням до Богдана Хмельницького від царя Олексія Михайловича¹. У листопаді цього ж року до Чигирина прибуває ще один царський посол – Григорій Неронов². У травні 1650 р. в Чигирин прибув відомий венеціанський дипломат Віміна з пропозицією про створення широкого антитурецького союзу³. В 1650 р. двічі побував в Чигирині турецький посол Осман-чауш з листами від великого візира Бектеш-аги⁴. У жовтні 1650 р. Чигирин відвідав польський посол Воронич з листами короля Яна II Казимира до Богдана Хмельницького⁵. На початку 1652 р. Богдан Хмельницький прийняв у Чигирині відомого на той час московського купця Перфілія Зеркальникова з царською грамотою "для обидних дел"⁶. Наприкінці травня 1653 р. були прийняті в столиці України російські послы Артем Матвеев та Іван Фомін⁷. У березні 1655 р. аудієнцію у гетьмана запросив посол силістрійського паші Сіяюша Шагін-аги з дорученням великого візира Аземапаші розпочати переговори⁸. У 1656–1657 рр. продовжувався інтенсивний обмін посольствами між Чигирином і Константинополем⁹. У липні 1656 р. до Чигирина приїхав Франц-Шибеші, щоб за дорученням семигородського правителя Ракоція "приязнь двох народів,

вихованців Марса, закріпити урочистими договірними актами"¹⁰. На початку жовтня цього ж року посол Ракоція Ласлав Уйлакї привіз до Чигирина підписані присяжні грамоти, а 8 жовтня 1656 р. гетьман і старшина підписали договір про дружбу між Військом Запорозьким і Семиградом¹¹. У січні 1657 р. до Чигирина з листами від шведського короля Карла Густава прибув посол Велінг¹². А у червні цього ж року до козацької столиці прибув посол бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма ігумен Данило з пропозицією укласти договір про дружбу з Богданом Хмельницьким¹³. У цей же час з наказом з'ясувати політичну позицію Хмельницького в Чигирин прибув і російський посол Федір Бутурлін¹⁴.

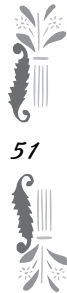
Постійні дипломатичні стосунки з різними країнами викликали до життя своєрідний церемоніал прийому іноземних послів, який склався при дворі Хмельницького в Чигирині. Назустріч особливо важливим посольствам висилали почесну варту, яка вітала послів і проводила їх до гетьманської столиці. Послам надавали приміщення і харчування. З привітанням від гетьмана приходив хто-небудь із старшини, найчастіше генеральний осавул, до його загибелі послів нерідко вітав старший син Хмельницького Тиміш. На другий день після приїзду посольства знову приходили представники старшини проводити послів на аудієнцію до гетьмана. Посли їхали верхи, на парадно прибраних конях: найбільш значних дипломатів супроводила почесна варта з козаків Чигиринського полку. Російські посольства їхали в такому порядку: попереду піддячий, який віз царську грамоту, далі – сам посол зі своїм почтом, а позаду – козацьке товариство. Посли спішувались з коней при ганку гетьманського будинку. Їм назустріч виходив генеральний писар, нерідко з інши-

ми представниками генеральної старшини і проводив до гетьманської "світлиці". Недалеко від дверей послів зустрів сам гетьман, часом з синами. Посол виголошував привітальну промову і передавав гетьманові листа від свого володаря, а також вручав привезені подарунки. Далі генеральний писар уголос читав привезений лист. Після цієї церемонії Хмельницький запрошував послів "хліба їсти". Страви подавались у цю ж кімнату. На бенкеті гетьман проголошував тост на честь володаря, який прислав посольство, а також на честь послів. Гости на честь коронованої особи та посла супроводжувались салютами з гармат. Після бенкету старшина проводила послів до відведеного їм місця постою.

Наступного дня послі знову приїздили до гетьмана, тепер вже для ведення ділової частини переговорів. Гетьман запрошував їх до окремої кімнати і там у присутності одного тільки генерального писаря вислуховував пропозиції послів, обговорював їх і давав свої відповіді. Переговори, як правило, тривали кілька днів. Посли, звичайно, просили, щоб їх не затримували довго. На прощальну, відпускну аудієнцію послі приїздили також в супроводі представників генеральної старшини. Гетьман прощався з дипломатами, передавав запечатаного листа, наділяв послів подарунками, часом і грішми, і давав прощальний бенкет. З Чигирини послів проводила почесна варта, деколи з військовою музикою, а до кордону їх супроводили провідники¹⁵.

Яскраві свідчення про це містять мемуари німецького священика Конрада Якоба Гільдебрандте, який на початку 1657 р. побував у козацькій столиці Чигирині у складі шведського посольства Веллінга. Він вів щоденник, на основі якого в 1668 р. були написані "По-

дорожні нотатки"¹⁶. Ось що він собі занотував: "Як тільки пан посол увійшов до Чигирина, йому відвели окреме приміщення, де він міг мешкати зі своїми людьми та своїми кіньми. Окрім того, гетьман Богдан Хмельницький звелів запровіянтувати пана посла, прислав спершу цинкову сулію, повну оковитої, а потім пішла провізія.

52

Кругла вежа в Нижньому місті. Чигирин. XVII ст.

Через те, що пан посол не був зовсім ласий на таке питво, то оковиту вручили спедиторіві. Він обіцяв цю оковиту перелити в барилочку для людей, які будуть вертатися. Окрім провізії, надіслали послу ще й пашу для коней. Все це йому нічого не коштувало.

18 січня 1657 р. запросили пана посла на аудієнцію до гетьмана. Після обміну чемностями і закінчення конференції, що проходила латинською мовою, було прийняття. Перед відїздом посла з Чигирина гетьман подарував йому білого коня, декілька соболєвих шкур та мішечок грошей, де було 50 державних талєрів – це було на прохарчування. Його облєзі гетьман звелів виплатити 15 талєрів"¹⁷.

У 1654-му і 1656-му рр. подорожував по Україні антиохійський патріарх Макарій III зі своїм сином Павлом Алепським. Останній описав цю подорож у своєму щоденнику. Є там і нотатки про перебування сирійців в Чигирині, про їх спілкування з Богданом Хмельницьким.

Автор денника пише, що перед містом "...писар, себто секретар Хмеля, вийшов нам назустріч і з великим відділом козаків провів нас до міста головною дорогою. Коли ми під'їхали до міста, молодший гетьманнич вийшов нам назустріч із процесією та духовенством, і нас провели до старої дерев'яної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати. Після служби Божої ми пішли до гетьмана на обід"¹⁸.

У ті часи було прийнято дарувати подарунки під час дипломатичних прийомів. Хмельницький обдаровував послів породистими кіньми та дорогоцінною зброєю. Російський посол Унковський одержав від гетьмана лук з сагайдаком, Віміна – майстерно зроблену рушницю, орнаментовану золотом і сріблом.

Іноземні послы також привозили гетьманові подарунки від своїх володарів. Російські послы завжди наділяли гетьмана і старшину дорогоцінними соболями¹⁹. Так, царські дипломати Матвеев і Фомін привезли в дарунок гетьманові "...5 сороків соболів, разом з 500 рублів, Виговському – 3 сорока в 200" та йому ж іще в запрос за службу и раденьє и проведование вестей 5 пар по 5 рублів – але це він отримав потайки від гетьмана. Далі: військовому обозному Федорові Коробці, чигиринському полковникові Карпові Трущенко і наказному Іванові Волеваченкові, черкаському полковникові Григор'єві Пархоменкові, військовому осавулові Михайлові Миськові, чигиринському отаманові Яцкові Нечипоренкові, Данилові Виговському і

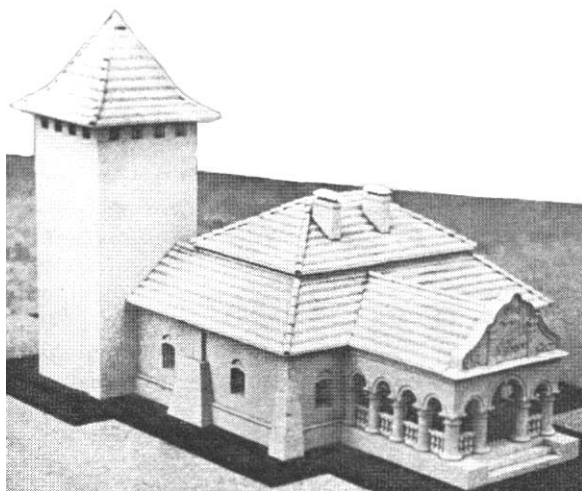
"ближнім людям гетьмана" – разом 15 пар соболів по 5 рублів пара (мабуть, по парі кожному)²⁰. Взамін гетьман прислав їм до господи на прощання наступні дарунки: "Матвееву коня, лук ядринський і грошима 40 єфимків (талярів), від Виговського також ядринський лук і пару "ольстр"(піхов) для пістолів. Фоміну коня і 25 єфимків"²¹.

Цисар Фердинанд передав Хмельницькому срібний позолочений кубок²². Султанські послы привозили дорогий одяг, шаблі та іншу зброю, коней, ласощі.

Церемоніал прийому іноземних гостей, який склався в Чигирині, столиці Української козацької держави Богдана Хмельницького, є переконливим підтвердженням того факту, що на світовій арені другої половини XVII ст. постала самостійна держава, з думкою якої рахувались майже всі держави Східної Європи. Європейські країни оцінювали Україну періоду Хмельницького як самостійну державу. Здійснення Хмельницьким широкої розгалуженої міжнародної діяльності і наявність дипломатичних відносин з багатьма державами, листування з ними, укладення договорів, обмін посольствами – свідчення входження України в русло міжнародної політики.

*Суботів — заміська
резиденція гетьмана
Богдана Хмельницького*

*Палац Богдана Хмельницького в селі
Суботів. Макет-реконструкція
С. Кілессо. 1977 р.*

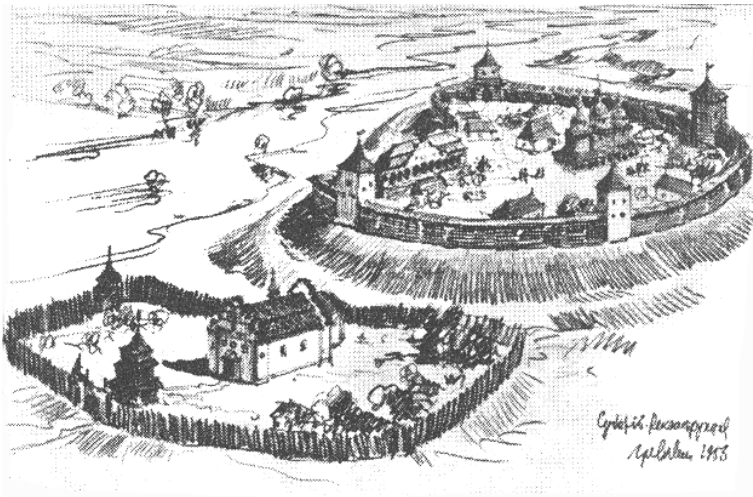
У роки Національної революції середини XVII ст. родовий маєток Хмельницьких Суботів стає приміською резиденцією (а її ще досить часто іноземні послани називали в той час "другим Версалем") гетьмана Богдана Хмельницького.

Нині – це, здавалося би, невеличке і скромне село, але своїм корінням сягає глибин віків і має пряму причетність до формування витоків нашої державності. Саме у Суботові провів значну частину свого життя і діяльності славетний державотворець України Зіновій-Богдан Хмельницький. Батько майбутнього гетьмана – Михайло Хмельницький служив підстаростою в Чигирині. Прибувши наприкінці XVI ст. на Чигиринщину, він розгорнув активну господарську діяльність і незабаром заснував тут власний хутір (слободу) Суботів. Богдан навчався тоді в єзуїтській колегії у Львові, Києві, мав високу на той час освіту, володів кількома мовами, мав дипломатичні здібності. Разом з своїм батьком брав участь у поході Станіслава Жолкевського на турків і в 1620 р. в битві під Цецорою польське військо було розбите, батько Хмельницького загинув, а Богдан потрапив у турецьку неволю.

В 1622 р. стараннями козаків, побратимів старого Хмеля, Богдана викупили з неволі. Він повернувся до Суботова і відновив службу в складі козаків Чигиринського полку. Невдовзі після його повернення Богдана мати, Анастасія Федорівна, вийшла заміж за королівського жовніра Василя Ставицького і з ним виїхала в Білорусію. Богдан залишився єдиним господарем хутора і доклав немало сил для його подальшого впорядкування. А після одруження з Анною Сомко, почав будувати тут нову оселю.

Суботів дуже подобався Богдану. Красива мальовнича місцевість там, де зливались сріблясті води Тяс-

***Суботів у часи Богдана Хмельницького.
Реконструкція архітектора Г. Логвина***

мину і Суби, навколишні сади та ліси з чистим, завжди свіжим повітрям, настояних на пахощах лісових та берегових квітів, було улюбленим місцем праці і відпочинку майбутнього гетьмана.

Після одруження Хмельницький збудував тут добротний будинок. Поряд з будинком були розташовані і будинки козацької старшини.

Богдан, очевидно, вважав Суботів найдорожчою спадщиною. Тут він збудував великий замок, територія якого складала близько 3-х гектарів, природні вигоди якого були підкріплені інженерними спорудами¹. Його оточував рів і два ряди валів із ескарпованими схилами. На верхньому валу був ряд загострених паль. До складу оборонних споруд входили і вежі – одна кам'яна і три дерев'яних. Поблизу замку проживала більшість населення.

***Церква Святого Пророка Іллі в селі
Суботіві. Сучасне фото***

58

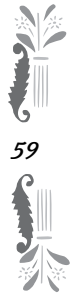
Іллінська церква (збудована коштом Богдана Хмельницького у 1653–1656 рр. за його ж власним проектом) була окремим укріпленням в системі оборонним споруд замку і підсилювала його південну ділянку. При необхідності споруда, маючи більш як метрової товщини стіни і два яруси бійниць, могла при необхідності вести бій самостійно. Саме з цих міркувань дзвіниця була дерев'яною і нижчою за церкву. В разі загрози захоплення церкви оборонці могли відійти до замку через підземний хід або, навпаки, отримати через нього підкріплення. Залишки підземного ходу збереглися до нашого часу².

Церква Святого Пророка Іллі – визначна пам'ятка архітектури XVII століття. Побудована в стилі поєднання елементів раннього українського бароко і європейського ренесансу. Зведена в 1653–1656 рр. за наказом та коштом гетьмана України Б. Хмельниць-

кого як церква-усипальниця. Церква справляє враження монументальної оборонної споруди. У плані вона майже квадратна (її зовнішні розміри – 18,19 x 15,91 м) із шестигранним віктарним виступом на сході. Внутрішній простір одного нефа поділено навпіл підпружною аркою, а перекрито церкву коробовим склепінням, яке в інтер'єрі зорозво полегшується розпалубками біля вікон. На хори й горище ведуть

Зображення гетьмана Богдана Хмельницького та церкви Святого Пророка Іллі в селі Суботіві на українській національній грошовій одиниці

сховані у товщі стіни вузькі сходи. За своїм призначенням церква одночасно виконувала і функції оборонної споруди (її міцні мури мають товщину до 2 м). За свідченням літописців в серпні 1657 р. Б. Хмельницького було поховано саме в церкві Святого Пророка Іллі. Як фундатора цієї споруди, гетьмана було поховано на почесному місці – праворуч від вівтаря біля південної стіни споруди в поховальній ямі розміром 2,3 x 0,7 м, яку накрили великою кам'яною брилою місцевого пісковика. За Чернігівським літописом XVIII ст. у 1664 р. польсько-шляхетські війська за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького напали на Суботів, зруйнували Замчище і викинули тіло Б. Хмельницького з домовини, зробивши у зовнішній стіні церкви, навпроти поховання, два проломи, оскільки підняття кам'яної брили потребувала як часу, так і значних зусиль. Про особу першого настоятеля храму невідомо. Найвідомішим настоятелем церкви був Роман Орловський. Саме завдяки його активному клопотанню в 60-70 рр. XIX ст. було здійснено першу серйозну реставрацію церкви Святого Пророка Іллі. У 1861 р. було збудовано дзвіницю та галерею, яка з'єднувала її з церквою (в II-п. 70-х рр. XX ст. галерею було розібрано). Наступні реставраційні роботи проходили в кінці XIX ст., в I-п. 50-х рр., в II-п. 70-х рр. та I-п. 90-х рр. XX ст. Останню зовнішню реставрацію було проведено восени 2000 р. У XX ст. церкву двічі закривали: в 1923–1941 рр. в ній влаштували сільський клуб, а потім колгоспне зерносховище; в 1962–1990 рр. в ній діяв музей-усипальниця Б. Хмельницького. У 1954 р. за проектом архітектора І. Шмільсона в церкві встановлено символічний гранітний надгробок Б. Хмельницькому. В 1969–1973 рр.

в церкві експедицією Інституту археології АН УРСР було проведено архітектурно-археологічне обстеження, під час якого було остаточно з'ясовано, що труна з прахом гетьмана в церкві відсутня. У народі до цього часу ходять легенди про те, що труну напередодні нападу польських військ у 1664 р. на Суботів було врятовано й перепоховано у Холодному Яру. З 1990 р. в церкві Святого Пророка Іллі знову було відновлено богослужіння. В 1993-1995 рр. у ній встановлено новий іконостас за зразком того, який був у кінці XIX ст. Церква належить до УПЦ КП. Церква Святого Пророка Іллі зображена на національній грошовій одиниці номіналом 5 гривень³.

І ще цікавий факт про церкву Святого Пророка Іллі. 2 серпня 2003 р., в день ювілейного храмового свята в селі Суботів Чигиринського району, відбулась урочиста передача в дар церкві Святого Пророка Іллі

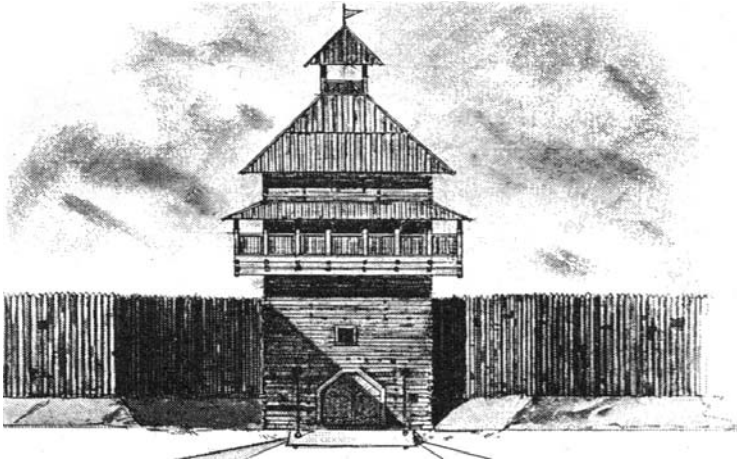
“Церква Святого Пророка Іллі”.
Малюнок Д.П. Де ля Фліза. 1851 р.

дзвону, який, за висновком спеціалістів, звучав із дзвіниці храму з моменту його створення. Під час нападу загонів польської шляхти на чолі з С. Чарнецьким у 1662 р. він безслідно зник. Сліди реліквії загубились на довгі двісті років. У 1864 р. граф Потоцький побудував у селі Вільховці біля Звенигородки цукровий завод. Тоді ж там виявили вкритий кількома шарами фарби дзвін. Він був установлений на прохідній підприємства і слугував набатом (на випадок пожежі). Згодом його перенесли у лабораторію, де він зберігся до наших днів. А в наші дні, після ліквідації виробництва, арбітражний керуючий заводу з процедури банкрутства Сергій Капля звернув увагу на дзвін, і на власні кошти викупив його. Очистивши його від шару фарби, Сергій Васильович виявив напис "Богдановъ" і вирішив передати реліквію церкві Святого Пророка Іллі в Суботіві⁴⁻⁵.

Різні джерела вказують, що в особистому розпорядженні гетьмана Богдана Хмельницького знаходилось від 30 до 40 гармат. Важко припустити, що вони були тільки в Чигирині. Крім того, противник перебував під постійною загрозою удару з тилу – з боку Вовкового шпिला (це – найвища гірська точка в районі Суботова). Про те, що ця ділянка в разі ведення бойових дій найнебезпечніша, свідчить знаходження тут саду та звіринця. Вовків шпиль – найбільш загадкова і до цього часу достеменно не досліджена гірська територія в районі біля села Суботів. Цікавий переказ про нього дійшов до нашого часу.

"Місцевість біля Вовкового шпिला була колись покрита непрохідним лісом. Там водилися всякі дикі звірі, а найбільше було вовків. Коло самого Вовкового шпिला не ступала колись людська нога. А коли Богдан Хмельницький готувався до повстання, то непро-

Архітектурна реконструкція дерев'яної в'їзної вежі замку Богдана Хмельницького у Суботіві. Архітектор С. Кілессо. 1973 р.

хідні хаці на Вовковому шпилі стали улюбленим місцем таємних нарад козаків. Там вони переховували свої гроші і зброю під корінням столітнього дуба. Богдан Хмельницький до самої смерті стояв за народ, хотів добра бідним людям.

Більше всього турбувало старого гетьмана те, що йому не вдалося перебити всіх панів, що вони можуть коли-небудь повернутися на Україну. Перед смертю Богдан покликав до себе найменшу дочку і розповів їй усі свої сокровенні мрії, розповів усе те, чого не міг сказати іншим. Сивий і німецький гетьман сказав доньці, де знаходиться таємне дупло в столітньому дубі. В тому дуплі він сховав свою булаву. Недалеко від дуба була закопана козацька зброя. Але щоб знайти місце схованки бойової козацької зброї, треба було стати на свято Петра о 9-й годині ран-

ку на самому шпилі, і куди буде падати тінь від голови, там і шукати зброю.

Хмельницький більше дорожив зброєю, ніж золотими скарбами. Він знав, що ця зброя згодиться внукам і правнукам у їх боротьбі з ворогами нашої батьківщини. Тому в найбільшому секреті він тримав цю схованку на Вовковому шпилі. Після того, як розповів про булаву в дуплі і зброю в схованці, Богдан Хмельницький ще з більшим секретом сказав дочці, для кого і для чого все це потрібно.

– Після моєї смерті, – сказав гетьман, – всякі гнобителі намагатимуться пограбувати і поневоляти нашу країну. А щоб цього не сталося, треба організовано бити ворогів і сміливо боронити рідну землю.

Якщо люди самі не додумаються до цього, то тоді ти перекажеш їм мій заповіт. А коли не повірять тобі, дочко, тоді ти дістанеш з дупла булаву і покажеш людям. Тоді вони повірять тобі. Потім булаву поклади на своє місце. Прихована зброя теж згодиться, щоб нею постинати пусті панські голови.

– Перед своєю смертю, моя дитино, все це ти розкажеш своїй доньці. А як не буде в тебе дочки, то перекажеш мої слова найбіднішій жінці, щоб вона вірно послужила народу. Такий мій заповіт тобі, моя дитино, всім трудівникам і нащадкам землі руської.

Кажуть, не один раз послужили людям порада і зброя Богдана Хмельницького. Гонта і Залізник разом із дідом Тараса Шевченка били панів тією ж козацькою зброєю.

Польські пани довго копали землю на Вовковім шпилі, все шукали скарбів і зброї Богдана Хмельницького. Одного разу, коли пани копирсалися в глибокій ямі, до них підійшла жінка і сказала: "Не ви

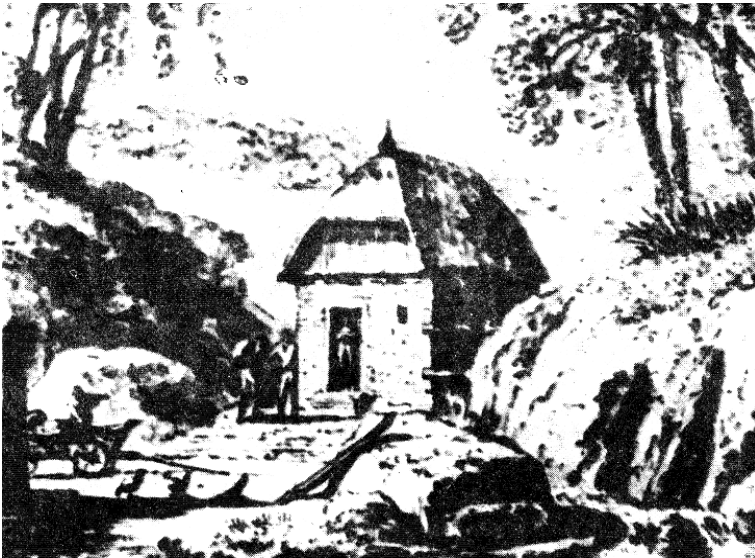
*туди клали те, чого шукаєте, не вам його і взяти!"
Поки паничі-копачі опам'яталися, то від тієї жінки
і слід пропав.*

*У 1905 р., коли почалася революція, люди бачили і
тримали у руках ту саму булаву Богдана Хмель-
ницького. Люди говорили, що та булава була невели-
ка, зверху обсипана дорогим камінням.*

*А зброя Богданова ще була дуже гостра і згодила-
ся повстанцям в революцію 1905 р.*

*На Вовковому шпилі ще не все розшукано, що мог-
ло б посвідчити про великі і славні діла Богдана
Хмельницького"⁶.*

*Підземні ходи, без перебільшення, – найзагадкові-
ша і не вивчена взагалі складова частина укріплень ро-
дового маєтку Хмельницьких.*

**"Млинок Богдана Хмельницького
на річці Суботці".
Акварель Яна Мюнца. 1781 р.**

“Богданові руїни в Суботові”.
Малюнок Тараса Шевченка. 1845 р.

Про один з ходів згадувалось вище – він з'єднавав церкву Святого Пророка Іллі і замок Богдана Хмельницького. Основна його частина розмита і нині не існує. Поширеними є народні перекази про роль підземних ходів в Суботові. Ось один з них.

"Коли Богдан Хмельницький боровся з шляхтою, то він побудував таку велику фортеця і багато льохів, які мали вихід далеко в степ. Коли, було, ворог оточить фортеця, і козаки не могли удержатись, то вони входили в льохи і виходили в степ, а потім несподівано з степу нападали на ворогів і перемагали.

Суботівська фортеця мала три входи. Один коло фортеці, другий біля Трьох криниць, а третій у степу. Цей степ називають "Льохи". Дуже мудрий був Богдан Хмельницький, бувало, що не тільки силою, а й мудрістю, несподіваною для ворога, перемагає"⁷.

Укріплення маєтку Хмельницького в Суботові бу-

ли максимально пристосовані до потреб часу. Така побудова настійливо диктувалась реаліями XVII ст.: поряд проходив Чорний шлях. В укріпленнях можна було охоронятись-оборонятись і від польських військ. Оборонні споруди розташовувались поряд із місцем проживання людей і використовувались, крім усього іншого, для зберігання продукції господарства і стратегічного запасу на випадок облоги (продукти з тривалим зберіганням). Обов'язковим супутником була вода. Така організація господарства і оборони була життєвою необхідністю⁸.

Окрім того, на середину XVII ст. укріплення замку в Суботіві набули ще одну, дещо специфічну функцію – представницьку. Вони повинні були викликати у іноземних гостей і послів повагу до господаря – гетьмана України, а відтак – до всієї держави.

У цей час було збудовано дерев'яну Михайлівську церкву (церкву Св. Михайла) на пам'ять про батька

Пам'ятний знак на місці, де в середині XVII ст. збиралися козацькі ради. с. Суботів

Богдана – Михайла Хмельницького (до наших днів не збереглася).

Суботів наприкінці першої половини XVII ст. процвітав і в господарсько-економічному відношенні. З листа Богдана від березня 1648 р. черпаємо відомості про те, що він широко розвинув сільське господарство, яке залишилося йому від батька. На його "гумні стояли сто кіп хліба, врожаю ще попередніх років", були в нього коні, рогата худоба, великі отари овець. Особливо дбав про рибальство, для розведення риби викопав чотири ставки. Мав водяний млин, пасіки, шинки з пивом, медом, горілкою. Свое Суботівське господарство Богдан оцінював у тисячу злотих⁹. Тому не випадково маєток, який давав значний прибуток, викликав заздрість у певних осіб¹⁰.

Наприкінці 1645 чи на початку 1646 р. чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, який давно накинув оком на заможне господарство чигиринського сотника (а там були чотири рибні ставки та млини, лани, сіножаті та інші угіддя), врешті-решт випрохав у коронного хорунжого привілей, щоб "осадити слободу" на землях Суботова. Намагаючись урятувати Суботів, Богдан Хмельницький влітку 1646 р. подався до Варшави, де зустрівся з королем. Зміст їхньої розмови не відомий, однак відомо, що 12 липня Богдан отримав привілей із підтвердженням його прав на Суботів¹¹.

Проте й королівський документ не допоміг. Чигиринський підстароста Чаплинський одержав дозвіл Конецпольського розправитись з Хмельницьким і звичайним шляхетським "наїздом" захопив Суботів. Під час організованого нападу Чаплинського на Суботів, за словами Богдана Хмельницького, "...голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіж-

жя, якого було на гумні чотириста кіп. Висіяне на поля зерно все пропало, бо посіви витолочено худобою, кіньми, вівцями". Кінець-кінцем, привласнивши собі Суботів, Чаплинський вигнав звідтіля сім'ю колишнього власника. Щоб якомога дошкульніше вразити гідність переможеного ворога, підстароста розпорядився виплатити йому, "немов старцеві", 150 флоринів, тоді як захоплена земля коштувала 1000 флоринів. На це розгніваний до краю Богдан, стиснувши зуби, зло кинув: якщо "маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жиє Бог і козацька ще не вмерла мати".

Знайшовши на деякий час притулок у знайомих у Чигирині, Богдан Хмельницький розпочав енергійну боротьбу за повернення Суботова. Вищеназваний наїзд на Суботів відіграв важливу роль в історії України – це був поштовх до початку Національної революції середини XVII ст.¹²

У роки революції статус Суботова зазнає змін: якщо на початку XVII ст. це був хутір, біля якого Михайло Хмельницький осадив слободу, то в середині XVII ст. – це вже сотенне містечко, приміська резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького.

Як і Чигирин, Суботів був осередком гетьманської влади і дипломатії. Підписи на документах "Дано з Суботова" знали в багатьох країнах. У Суботіві Богдан Хмельницький писав листи до Москви. Відомий лист від 12 серпня 1653 р. до московського патріарха Никона¹³.

Тут же досить часто гетьман приймав і посольства зарубіжних країн. Наприклад, тут 11 червня 1650 р. Хмельницький прийняв венеціанського дипломата Віміну¹⁴. В Суботіві гетьман приймав і російські посольства, зокрема, 27 серпня 1653 р. – царського пос-

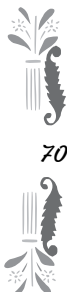
ла І. Фоміна, 26 листопада наступного року – посла Тургенєва, з якими обговорював питання добросусідських стосунків України з Росією¹⁵. На початку 1657 р. Хмельницький прийняв тут австрійського посла Парчевича¹⁶.

З Суботова гетьман України керував збройними силами. Тут він підписував свої універсали до народу¹⁷. Суботів підтримував постійний зв'язок із козацькою столицею Чигирином¹⁸.

У Суботові у 1653 р. було поховано старшого сина Богдана Хмельницького – Тимоша.

Хмельницький Тиміш (Тимофій) Богданович

Старший син Богдана Хмельницького, активний учасник перших років Національної революції середини XVII ст. Обраний чигиринським сотником (1648 р.), брав участь у облозі польської фортеці Замостя (1648 р.) і Зборівській битві (1649 р.), а також у походах українського війська в Молдавію (1650 і 1652 рр.) на чолі з батьком. У 1652 р. взяв шлюб з дочкою молдавського господаря В. Лупула Розандою для зміцнення військового союзу між Молдавією та Україною. У 1652 і 1653 рр. надавав збройну допомогу тестеві у боротьбі з його ворогом Стефаном Георгіу. При обороні фортеці Сучава був смертельно поранений. Похований в Суботові¹⁹.

За гетьманування Богдана Хмельницького неподалік від сучасного центру села Суботів, у глибокій долині були викопані Три криниці. Їх викопано за наказом гетьмана. Біля них, на пагорбі, за переказами, знаходився козацький шпиталь. Багато легенд ходить в народі про Три криниці. Ось одна з них.

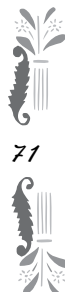
"...Після битви серед поля на могилі лежали по-

Три криниці в Суботові – державна пам'ятка природи місцевого значення

рубленими в нерівній битві козак з Дону Федір Півтораївана, запорожець Пилип Затулівітер і білоруський селянин Янко Кричевський. І дійшла про це звістка до Суботова, до хати, де проживали три сестри-красуні. І сказав їм сліпий лірник викопати криниці, добути чисту воду і нею напоїти козаків.

Взялися козачки криниці копати. День копають, ніч копають, а коли зійшло сонце – забило три джерела, і всі побачили, як постаріли сестри – вони свою

молодість, свою красу віддали воді. Дали вони напитися води козакам, обмили їм рани – і зникли глибокі рани, і ожили козаки, і їх плечі розправилися. Стали побратими ще красивішими, ще сильнішими, сіли на бойових коней, ринулися в бій – і не витримали вороги, бігли за Дніпро.

А потім про силу цієї життєдайної води почув сам Богдан Хмельницький і наказав криниці плахами столітніх дубів викласти і збудувати там козацький шпиталь. З тих пір і стоять "Три криниці" – три сестриці: криниці невичерпні і немає кращої води, аніж із них..."²⁰.

На початку другої половини XVII ст. Суботів став значним осередком культури. Богдан Хмельницький мав тут велику бібліотеку, а вихованець Києво-Могилянської колегії чернець Добродіяшко навчав його си-на Юрія латині й музиці²¹.

З часів Хмельницького до наших днів дійшла специфічна пам'ятка історії. Знаходиться вона у центрі села Суботів. Це – так звана Кам'яна Баба, про яку оповідають, що при ній "було карано козацьких ворогів". Навіть сьогодні, підійшовши до неї і ретельно її оглянувши, можна побачити давньо-історичні місця рубання шабель. Ось що про це говорить народний переказ, який дійшов до нас із сивої давнини.

"Більше як триста років тому поставив у селі Суботіві Кам'яну Бабу Богдан Хмельницький на лихо й страх панам-гнобителям. Колись там була велика площа, на тій площі Богдан Хмельницький з козаками судили пійманих панів і до Кам'яної Баби відрубували їм голови. Ворогів же і гнобителів у трудящих завжди було дуже багато, тому й панської крові пролилося там чимало. Але пани, як той бур'ян, множилися і росли на людське лихо. Богданові Хмельницькому

Кам'яна Баба в селі Суботові

не вдалося дотла викорчувати це отруйне зілля. Тому він і поставив Кам'яну Бабу на страх панам. Незвичайність цієї Баби в тому, що вона протягом віків виділяла з себе пролиту панську кров. Порижіла польсько-шляхетська кров застерігала клятих панів і кликала людей знищувати своїх гнобителів.

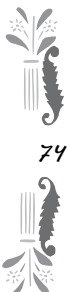
Перед смертю Хмельницький казав людям берегти Кам'яну Бабу, щоб коли знову з'являться якісь недруги нашого народу, то щоб і їм повідрубували голови.

Особливо помітна була панська кров на Кам'яній Бабі в старі часи. Лише після жовтневого перевороту 1917 р., коли не стало панів, перестала виділятися шляхетська кров з Кам'яної Баби. Зараз замість крові там залишилися червонуваті плями. Так і простояла вона протягом довгих віків як грізне застереження гнобителям. Під час війни фашистські окупан-

ти боялися цієї Баби і наказали поліцаям закопати її. А коли прогнали фашистів, то знову люди відкопали цю стареньку Кам'яну "Бабусю" і поставили на те ж місце, де її колись поставив своїми руками Богдан Хмельницький"²².

На початку 1657 р. Богдан Хмельницький захворів, і його "хворість усе дужче і дужче давила старого Гетьмана", і 27 липня о 5 годині ранку, як каже сучасник, писар Іван Виговський, Богдан помер. 23 серпня 1657 р. з великою шаною, із супроводом війська і багатолюдного натовпу тіло Богдана Хмельницького перенесли із Чигирина у Суботів і там поховали за козацьким звичаєм, палячи із гармат та рушниць²³. Поховання Богдана Хмельницького відбулося в церкві Святого Пророка Іллі в Суботіві. Існує й інша гіпотеза, про що свідчать окремі перекази. Зокрема, й та, що гетьмана поховали в Михайлівській церкві, де раніше був похований його син Тимофій²⁴. На жаль, до-

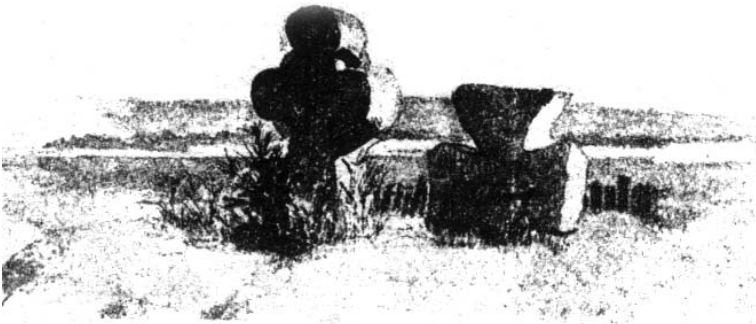
**"Смерть Хмельницького".
Малюнок Тараса Шевченка**

нині залишається невідомим реальне місцезнаходження праху великого гетьмана України.

*"Не хочу, щоб ховали мене в Чигирині, – прохав Богдан Хмельницький, – те місто надто довго було під гнітом ворогів руського люду. Поховайте у Суботіві, на тій маленькій землі, яку здобув власною кров'ю, яку мені відібрано і де розгорілося полум'я, що звільнило Україну"*²⁵ (це цитата з художнього твору французького письменника Проспера Меріме "Богдан Хмельницький", яка не є достовірною, але яка певною мірою передає атмосферу того періоду).

Як бачимо, прохання великого гетьмана було виконано. Обряд поховання здійснював відомий на той час церковний, політичний і літературний діяч Лазар Баранович²⁶.

Після смерті Богдана Хмельницького Суботів втра-

"Суботівські хрести". Малюнок Тараса Шевченка (в першій половині ХІХ ст. про хрест, що з лівого боку оповідає, що під ним поховано кості Богдана Хмельницького, після того як їх поляки викинули з церкви)

(малюнок і даний текст взято з книги: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1913. – С. 320)

чає своє значення. За Чернігівським літописом, у 1664 р. С. Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун і викинути на попелище.

Проаналізувавши цю версію, відомий історик Іван Крип'якевич дійшов висновку про її недостовірність. У 1970–1972 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР проводила архітектурно-археологічні обстеження церкви Святого Пророка Іллі в Суботові. Під час розкопок у її середині було виявлено п'ять чоловічих поховань, датованих, за висновками антропологів, XVII ст. З'ясовано, що один із похованих помер у віці понад 60 років, інші – понад 40 років. Біля вівтаря, в південно-східній частині храму, відкрито одну яму, яка дає підстави припустити, що це пограбоване і викинуте поховання (про це свідчать пролом у фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини і знайдена кістка з чоловічого скелета). Отже, одержані на початку 70-х рр. минулого століття дослідження не дають змоги достеменно висвітлити питання про місцезнаходження праху гетьмана. Можливо, нові дослідження археологів в Суботові допоможуть наблизитися до істини²⁷.

Значення Суботова, родового маєтку гетьмана України, лідера Національної революції середини XVII ст. Богдана Хмельницького, нині, в час розбудови суверенної держави України стало одним із символів державності.

Ніслюслово

Сьогодні історичне значення Чигиринщини важко переоцінити. Ця мальовнича земля завжди символізувала державність України, її нескореність, славу миттєвину.

Чигирин пережив і занепад, і славу, і забуття. Занепад міста усвідомлювався як занепад нашої держави: "Спи, Чигирине, нехай гинуть у ворога діти. Спи, гетьмане, поки встане правда на сім світі". Так пророко писав великий Кобзар. І правда встала.

У 1991 році Україна знову вийшла на шлях незалежності, і на цей раз назавжди, навіки. Відродження української державності об'єктивно вимагає відродження першої столиці козацької республіки, про яку з повагою говорила вся тогочасна Європа.

Кожен, хто ступає на Чигиринщину, повинен відчувати себе причетним до великої історії нашого народу, історії, в якій одне із найпочесніших місць належить Богдану Хмельницькому.

*Декоративні козацькі гармати.
Замчище. с. Суботів*

Бібліографічні посилання

До розділу I.

Велич постаті Богдана Хмельницького

1. Виступ Л.Д. Кучми // Черкаський край. - 1995. - 28 вересня.
2. Черкаський край - земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / за редакцією Б.В. Губського, В.М. Литвина, В.А. Смолія. - К., 2002. - С. 43-45.
3. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). - Черкаси, 2004. - С. 60-61.

До розділу II.

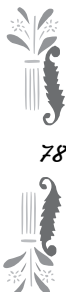
Де ж народився національний лідер України середини XVII століття Богдан Хмельницький? (дискусії щодо часу і місця народження гетьмана)

1. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С. 42.
2. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). - К., 1995. - С. 44.
3. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 345.
4. Там же. - С. 41.
5. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина. - К., 2002. - С. 30.
6. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 345.
7. Там же. - С. 42.
8. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К., 1993. - С. 40.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. - К., 1994. - С. 52.

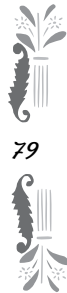
До розділу III.

Чигирин - столиця Козацької України (1649-1678 рр.)

1. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я як центр державотворчих процесів у козацьку добу історії України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. - Київ - Черкаси, 1994. - С. 60-61.
2. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки: нариси. - Дніпропетровськ, 1990. - С. 93.
3. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XII - XVII веков. - М., 1967. - С. 26.
4. Лицарі волі. Книга перша. - К., 1992. - С. 43-44.
5. Кілессо С. Чигирин - Гетьманська столиця // Київська старовина. -1995. - №5. - С. 8.

6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С. 233.
7. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. - К., 1994. - С. 110.
8. Там же. - С. 148.
9. Там же. - С. 149.
10. Там же. - С. 156.
11. Статі Л.Д., Бутенко Р.К. Православ'я та український визвольний рух кінця XVI - першій половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. - Київ - Черкаси, 1995. - С. 96.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності.... - С. 224.
13. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 235.
14. Солодар О. Чигирин - столиця козацької держави (1648-1678 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. - Київ - Черкаси, 1997. - С.139.
15. Там же. - С. 140.
16. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 235.
17. Ушета І.І. Стежками Холодного Яру. - К., 1998. - С. 20.
18. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький очима сучасних істориків // Голос України. - 1995. - 23 вересня. - С. 6.
19. Капуста В. Творець нашої державності // Чигиринські вісті. - 1995. - 23 вересня. - С. 2.
20. Там же.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К., 1972. - С. 658.
22. Радянська енциклопедія історії України. В 4 т. - Т.4. - К., 1972. - С 494.
23. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 251.
24. Полюхович Д. Чи карбував Богдан Хмельницький власні гроші // Демократична Україна. - 1995. - 8 квітня. - С. 4.
25. Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності... - С. 244.
26. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К., 1972. - С. 658.
27. Лазуренко В.М. Історія Чигирини (з найдавніших часів до сьогодні). - Черкаси, 2004. - С. 66-67.
28. Бойко О.Д. Історія України. - К., 2002. - С. 167.
29. Там же. - С. 176-177.
30. Аркас М.М. Історія України - Русі. - К., 1994. - С. 238.
31. Лазуренко В.М. Вказ. праця. - С. 66-67.
32. Там же. - С. 67.
33. Аркас М.М. Вказ. праця. - С. 239-240.
34. Лазуренко В.М. Вказ. праця. - С. 68.
35. Довідник з історії України (А - Я). - К., 2002. - С. 224.
36. Аркас М.М. Вказ. праця. - С. 249.
37. Українське козацтво. Мала енциклопедія. - К.,

Запоріжжя, - 2002. - С. 140 - 141; Довідник з історії України (А - Я). - К., 2002. - С. 223-224; Лазуренко В.М. Вказ. праця. - С. 70 - 71.

38. Українське козацтво. Мала енциклопедія. - К., Запоріжжя, - 2002. - С. 538 - 539.

До розділу ІV.

Церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Богдана Хмельницького

1. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С. 267.

2. Там же.

3. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. - К., 1994. - С. 110.

4. Там же. - С. 111, 120.

5. Грушевський М.С. Історія України - Руси. В 11 т. 12 кн. Т. 9. Кн.1. - К., 1996. - С. 145.

6. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 277.

7. Там же. - С. 280.

8. Там же. - С. 317.

9. Там же. - С. 318.

10. Там же. - С. 256.

11. Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. праця. - С. 277.

12. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 232.

13. Там же. - С. 331.

14. Там же. - С. 337.

15. Там же. - С. 259.

16. Кулинич І. М. Богдан Хмельницький та визвольна війна українського народу в дзеркалі німецькомовної літератури // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси, 1995. - С. 84.

17. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. - К., 1993. - С. 127.

18. Січинський В. Чужинці про Україну // Вітчизна. - 1991. - №3. - С. 192.

19. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 259.

20. Грушевський М.С. Вказ. праця. - С. 566.

21. Там же. - С. 568.

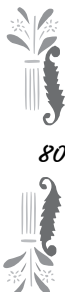
22. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С. 259.

До розділу V.

Суботів – замиська резиденція гетьмана Богдана Хмельницького

1. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С. 57.

2. Гугля В. Маєток Хмельницьких в Суботіві // Чигиринські вісті. - 1995. - 22 листопада.

3. Лазуренко В.М. Іллінська церква // Українське козацтво: Мала енциклопедія. - К., Запоріжжя, 2002. - С. 179-180.
4. Кравець А. В церковь Богдана Хмельницького в Субботово вернулса колокол, в течении 340 лет считающийся утерянным // Факты. - 2003. - 5 августа.
5. Крамар М. День святині // Земля Черкаська. - 2003. - 8 серпня.
6. Лицарі волі. Книга перша. - К., 1992. - С. 45-46.
7. Костомаров М. Богдан Хмельницький. - К., 1992. - С.90
8. Гугля В. Вказ. праця.
9. Капуста В. Творець нашої державності // Чигиринські вісті. - 1995. - 20 вересня.
10. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький // Історичні постаті України: Іст. нариси. - Одеса, 1993. - С.71.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально - політичний портрет). - С. 73.
12. Там же. - С. 77.
13. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К., 1972. - С. 689.
14. Грушевський М.С. Історія України - Руси. В 11 т. 12 кн. Т.9. Кн.1.- К., 1992. - С. 49.
15. Історія міст і сіл. Черкаська область. - С. 689.
16. Крип'якевич І. Вказ. праця. - С.331.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - С. 690.
18. Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. - К., 1994. - С. 24.
19. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодні). - Черкаси, 2004. - С. 77-78.
20. Черкащина заповідная. Путеводитель. - Днепропетровск, 1977. - С. 25.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - С. 690.
22. Лицарі волі. - С.44-45.
23. Аркас М.М. Історія України - Русі.- К., 1994. - С. 213.
24. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. - К., 1994. - С. 44.
25. Меріме Проспер. Вказ. праця. - С. 189.
26. Максимович М. Київъ явился градомъ великимъ. - К., 1994. - С. 242.
27. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). - С. 595.

Зміст

ВІД АВТОРІВ 4

ЖИВОТВОРНИЙ ВІТЕР ДЕРЖАВНОСТІ 6

Розділ I.

ВЕЛИЧ ПОСТАТІ

БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 9

82

Розділ II.

ДЕ Ж НАРОДИВСЯ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІДЕР
УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ? (дискусії щодо часу і місця
народження гетьмана) 19

Розділ III.

ЧИГИРИН – СТОЛИЦЯ

КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ 25

Розділ IV.

ЦЕРЕМОНІАЛ ПРИЙОМУ ІНОЗЕМНИХ
ГОСТЕЙ В ЧИГИРИНІ ЗА ЧАСІВ

БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 48

Розділ V.

СУБОТІВ – ЗАМІСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ

ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО . . . 55

ПІСЛЯСЛОВО 77

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ 78

Про авторів:

Валентин Миколайович ЛАЗУРЕНКО

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

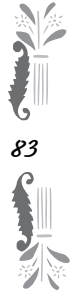
Заступник голови Ради Наукового товариства істориків-аграрників (м. Черкаси).

Член Національної спілки журналістів України.

Народився 13 вересня 1976 р. в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області.

Закінчив з відзнакою історичний факультет Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького у 1998 р. Стипендіат Кабінету Міністрів України (1999–2001 рр.).

Автор (співавтор) п'яти монографій, двох навчальних посібників, дев'яти науково-популярних книг.

**Юрій Миколайович
ЛАЗУРЕНКО**

Народився 25 травня 1984 р. в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області.

З 2001 р. студент історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

З 2003 р. – провідний спеціаліст кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Співавтор двох наукових статей.

84

На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба —

Для нотаток

85

**Валентин Миколайович
ЛАЗУРЕНКО**

**Юрій Миколайович
ЛАЗУРЕНКО**

На перехресті епох

**Богдан Хмельницький
та його доба**

науково-популярне видання

Технічний редактор
Комп'ютерний набір
Комп'ютерна верстка

*Євген Гордієнко
Юрій Лазуренко
Євген Гордієнко*

Здано до набору 14.02.05. Підписано до друку 28.05.05.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. Друк оперативний.
Гарнітура Петербург. Умовн. друк. арк. 5,70. Обл. вид. арк. 6,78.
Тираж 500 прим. Ціна договірна.

На першій сторінці обкладинки зображено – фрагмент картини народного художника України Данила Нарбута “Гетьман Богдан Хмельницький”; герб Богдана Хмельницького; церкву Святого Пророка Іллі в селі Суботіві.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1667 від 29.01.2004 р.

"ВАШ ДІМ"

ПП Дикий О.О.

18000, м. Черкаси,

вул. Одеська, 8, оф. 701

тел. (0472) 36-20-14, 36-20-15,

тел./факс: (0472) 36-20-16